

HISTORIA ECCLESIAE

Magyar Balázs Dávid*

Debrecen

Kálvin János – szent vagy bűnös?*

Kálvin személyének és szerepének megítélése Szervét kivégzésében a magyar nyelvű Kálvin-életrajzok és tanulmányok alapján (1842–1908)

John Calvin – Saint or Sinner? Evaluation of Calvin’s Person
and Role in Servetus’ Death in the Hungarian Calvin Biographies
and Articles (1842–1908). Abstract

Contemporaries of Calvin were less preoccupied with the Servetus-affair than modern researchers. Calvin is known to have taken care of the formal complaint and legal proceeding against Servetus. The evaluation of his person and role in Servetus’ death caused long-standing debates among the prominent representatives of the Hungarian Calvin researchers. For instance, Imre Révész, Sr., in his famous Calvin biography (*Life of Calvin*, 1864) and his follower, Ferenc Balogh (1864) believed the reformer was „quite innocent” in the death penalty of Servetus, but their literary opponents, namely Ferenc Szilágyi (1864), Károly Szász (1878), Lajos Warga (1887), Ferenc Kanyaró (1891), and Jenő Zoványi (1908) depicted Calvin as a bloodthirsty tyrant, dictator of Geneva who persecuted intellectual freedom.

Keywords: John Calvin, Hungarian Calvin biographies, Calvin and Michael Servetus, Imre Révész, Ferenc Szilágyi, Lajos Warga, Jenő Zoványi.

* Magyar Balázs Dávid ref. vallásánár Debrecenben és Kampenben végezte egyetemi tanulmányait. Kálvin János életére és szociálétikájára vonatkozó kutatásait Kampenben (2008, 2009), Genfben (2009), a Grand Rapids-i (USA) H. Henry Meeter Center for Calvin Studiesban (2010, 2014) és Varsóban (2012) végezte. PhD-hallgatóként a Debreceni Református Hittudományi Egyetem Szociálétikai és Egyházszociológiai tanszékén (2009–2012) szerzett abszolutóriumot. Kutatási témája: Kálvin János társadalmi nevelése. Jelenleg a hajdúböszörményi Baltazár Dezső Református Általános Iskola és a Bocskai téri református gyülekezet vallásánára. Doktori kutatásai mellett (2011–) jogi tanulmányokat is folytat a Debreceni Egyetem Állam- és Jogtudományi Karán.

A 2013-tól pedig a kar jogtörténeti műhelyének, a Praetor Szakkollégiumnak tagja. 2014 májusában első helyezést ért el a Károli Gáspár Református Egyetem Állam- és Jogtudományi Kara által meghirdetett *Református értékek a jogban – Kálvin nyomában* témájú pályázatán.

** A tanulmány a *Kálvin János a történelem ítélőszéke előtt* című előadás bővített, szerkesztett változata, amely a *Kálvini vonások a magyarok lelki arcán* témájú konferencián (Nagyvárad, 2014. november 20–22.) hangzott el. A dolgozat nem jöhetett volna létre dr. Bánfalviné Csukás Judit szakreferens (Debreceni Egyetem Egyetemi és Nemzeti Könyvtár) közreműködése nélkül, aki nagy segítséget nyújtott az eredeti források felkutatásában. (*A Szerző.*)

Bevezetés

Alister E. McGrath oxfordi teológiatörténész ezt írta a *Kálvin* című monográfiájában:

„Kálvinról beszélni annyi, mint Genfről beszélni. Kálvin és Genf egymást alakította, az ember és választott városának kapcsolata a történelem egyik legnagyobb szimbiózisa.”¹

Megállapítását azonban ki is egészíthetjük: Kálvinról beszélni gyakran annyit tesz, mint Genfről és a Szentháromság dogmáját tagadó Szervét Mihály kivégzéséről beszélni. Ugyanis ha a reformátor egyház- és társadalomformáló szolgálatát feltáró tanulmányokat és monográfiákat olvassuk, világossá válik, hogy bár Kálvin törekvései elsősorban a genfi polgárság erkölcsi életének megújítására irányultak, mégis a Konzisztóriumban betöltött szerepe korának egyik legellentmondásosabb személyiségévé tette. Szervét Mihály híressé vált pere, majd kivégzése (1553. október 27.) pedig csak olaj volt a tűzre.

Nem véletlen tehát, hogy a szomorú Szervét-ügy gyűlöletes támadások forrása lett Kálvin megítélése tekintetében,² és amint ezt ifj. Révész Imre is megállapítja, ebben a témában tekintélyes mennyiségű szakirodalom született:

¹ Miguel Serveto spanyol orvos és a Szentháromság tagadásáról ismert hittudós 1511-ben született a navarrai Tudelában. A teológián kívül orvosi, jogi és természettudományi tanulmányokat is folytatott. A genfi tanács szélsőséges anabaptista és panteista hitelvei miatt ítélte meglyahalálra 1553. október 26-án. Az ítéletet egy nappal később hajtották végre. Ld. Selderhuis, Herman J. (ed): *The Calvin Handbook*. William B. Eerdmans Publishing Co., Grand Rapids 2009, 161–162.

² Szervét perére vonatkozó cikkek, tanulmányok, könyvfejezetek és monográfiák bemutatása messze meghaladná a dolgozat kereteit. A téma kutatástörténeti áttekintéséhez segítséget nyújtanak az 1901 óta nagy számban összeállított Kálvin-bibliográfiák. Ld. Niesel, Wilhelm: *Calvin-bibliographie* (1901–1959). CHR. Kaiser Verlag, München 1961. McNeill, John T.: *Fifty Years of Calvin Study* (1918–1968). In: Walker, Williston: *John Calvin. The Organiser of Reformed Protestantism*. Schocken Books, New York 21969, xvii–lxxvii. Heussi, Karl: *Kompendium der Kirchengeschichte*. Evangelische Verlagsanstalt, Berlin 111958, 319–320. Kempff, David: *A Bibliography of Calviniana* (1959–1974). Institute for Reformational Studies, Transvaal 1983. A reformátorra vonatkozó művek listáját a Calvin College (Grand Rapids, MI, USA) szakfolyóirata, a *Calvin Theological Journal* közli 1970 óta. Napjainkban Paul Fields, a Grand Rapids-i H. H. Meeter Center for Calvin Studies kurátora végzi a Kálvin-bibliográfia összeállítását.

„Ennek a sokat és minél kevesebb higgadtsággal vitatott kérdésnek ma immár nemcsak külföldön, hanem minálunk is szép irodalma van.”³

A protestantizmus korával foglalkozó teológusok és egyháztörténészek bátorságáról tanúskodik, hogy vállalták Szervét kivégzésének tárgyilagos bemutatását. Viszont bőven akadtak köztük olyanok is, akik a hiteles tények és adatok birtokában sokkal inkább a genfi reformátor lejárására törekedtek. Ezért a téma roppant gazdag teológiai irodalma azt bizonyítja, hogy a spanyol orvos büntetőpere és máglyahalála csakugyan Kálvin János teológiájának, valamint társadalmi és politikai etikájának egyik legsúlyosabb kihívásaként határozható meg.

Ez a tanulmány a magyarországi Kálvin-kutatás első időszakára (1842–1908) összpontosít, és egyfelől bemutatja Szervét büntetőperének és kivégzésének recepcióját a korai magyar nyelvű Kálvin-életrajzokban, -tanulmányokban és egyházi beszédekben. Másfelől a per jogtörténeti megközelítésével keresi a választ arra, hogy Kálvin és a genfi Konzisztórium milyen közhatalmi jogosítványokkal rendelkezett az eljárás alatt, s hogy ezek eredményezték-e Szervét halálos ítéletét. Mindehhez az a józan alapállás szükséges, hogy a reformátor nem volt „szent”, sem pedig szörnyeteg. Gyakran lépett fel nagy szigorúsággal az erkölcsstelenséggel szemben, azonban cselekedetei mindenkor kiállták, és ma is kiállják a Szentírás próbakövét.

1. Szervét és a korai magyar nyelvű Kálvin-életrajzok és -tanulmányok (1842–1863)

A 19. század első felében megjelent liberális teológia váratlan fordulatot hozott a magyarországi teológiai-tudományos életbe. A Székács József, Török Pál és Taubner Károly szerkesztésében megjelenő *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap (PEIL)*⁴ hasábjain egyre inkább teret nyertek a csodáktól mentesített kereszténységre, valamint a konfessziók és az ész feletti dolgok megtagadására vonatkozó „kalandor” eszmék.⁵ Ugyanis a „szabadelvű” teológusok szerint a kereszténység korántsem a Bibliában és a hitvallásokban található ész feletti dolgok,

³ Révész Imre (if.): Kálvin-rágalmak. In: *Protestáns Szemle* XXIV (1914/1–10), 37–60. Az idézethez ld. uo. 43. Kálvin és Szervét témáját vizsgálja az angol nyelvű történelemkönyvekben: Davis, Thomas J.: Az intolerancia megtestesítője: Kálvin János a 19. századi történelemkönyvekben. In: *Sárospataki Füzetek* XI. (2007/1), 54–70.

⁴ A lap működése nem volt folyamatos. 1848-ban megszűnt az ország belső helyzetének súlyosra fordulásával, és csak 1858-ban indult újra, immár Ballagi (Bloch) Mór szerkesztésében és újramegkezdett évfolyamszámokkal. A lap ismét megszűnt 1919-ben. Ballagi Mór életéhez és irodalmi tevékenységéhez ld. Kovács Ábrahám: Ballagi Mór és a Skót Misszió: megtérés, áttérés vagy kitérés? Egy liberális protestáns zsidó életútjának kezdete. In: *Confessio* XXX (2007/3), 110–125.

⁵ Márkus Jenő: *A liberális szellem a magyar református egyházban*. Kálvin Kiadó, Budapest 2005, 69–105. Kovács Ábrahám: *Hitvédelem és Egyháziasság. A debreceni új ortodoxia vitája a liberális teológiával*. L' Harmattan Kiadó, Budapest 2010, 33–58.

például Jézus testi feltámadásának elfogadását jelenti. Ezért a műveltek evangelizációja érdekében nemcsak a csodákat és az eredendő bűn tanítását utasították el, hanem Jézus testi feltámadásának dogmáját is.⁶ Ez viszont nem kedvezett Kálvin és a magyarországi kálvinizmus formálódó szellemének. Minden bizonnyal ennek köszönhető, hogy Fáy András, a magyar liberális teológia egyik legmeghatározóbb képviselője⁷ erős kritikával illette a genfi reformátort, mivel aktívan közreműködött Szervét Mihály kivégzésében. Fáy András ezt írta híres *Óramutatójában* (1842):

„Különösen nem óhajtanám, hogy a »protestantismus« szellemét, Calvinnak [...] írásaiból és példáiból kívánjuk kivonni. Őt, bár csodálnom kell [...], velem, mint emberrel megbarátkozni [...] nem bírtam soha. Az absolutizmusnak [...] nem vagyok a barátja. [Calvin ugyanis] genfi presbitériumában elnökösködve [...] Servetet, ki ellen vendégi, igazsági, keresztyén jogokat megapodott, elevenen megégettette, sok másokat pedig tömlöcöztetett.”⁸

Szavai igen kifejezőek és magukért beszélnek. A korszak liberális gondolkodói elsősorban a tudomány és a szellem szabadságának eszméjét hirdették, ezért szerintük a reformátor „uralkodásra termett” lelke olyan rideg és zárt teológiai rendszert hozott létre, amely miatt „képtelen volt más meggyőződés jogosultságának belátására”.⁹ Az eltérően gondolkodó és a tudomány szabadságát képviselő Szervét halálra ítélese pedig ennek ékes bizonyítéka volt számukra.

Fáy András kijelentései cáfolat nélkül maradtak 1864-ig, az első jelentősebb magyar nyelvű Kálvin-életrajz kiadásáig.¹⁰ Annak ellenére igaz ez, hogy a genfi

⁶ Ld. ehhez Bucsay Mihály: A Protestáns Egylet kora. In: uő (szerk.): *A Budapesti Református Theológiai Akadémia története 1855–1955*. Református Egyetemes Konvent Sajtóosztálya, Budapest 1955, 38–72. Márkus Mihály: Liberalizmus és újortodoxia. In: Bartha Tibor – Makkai László (szerk.): *Tanulmányok a Magyar Református Egyház 1867 és 1978 közötti történetéből*. Studia et Acta Ecclesiastica V. Magyarországi Református Egyházi Zsinat Sajtóosztálya, Budapest 1983, 156–189.

⁷ Zoványi Jenő: *Cikkek a „Theológiai Lexikon” részére a Magyarországi protestantizmus történetéből*. [k. n.], Budapest 1940, 137. „A szabadelvű theológiának [...] első hirdetője Magyarországon Fáy András volt 1842-ben megjelent »Óramutató« című nagy hatású könyvével.” Ld. Zoványi Jenő: *A magyarországi protestantizmus története 1895-ig*. II. kötet, Attraktor Kiadó, Gödöllő 2004, 276. Fáy András életéhez ld. Badics Ferencz: *Fáy András életrajza*. Magyar Tudományos Akadémia kiadása, Budapest 1890. Erdélyi Pál így jellemzi Fáy András munkásságát: „Fáynál liberálisabb felfogású jó protestánst eddig nem volt alkalmam találni.” Ld. Erdélyi Pál: *Fáy András élete és művei*. [k. n.], Budapest 1890, 181. (A szerző megtartja tanulmányában a régi szóalakokat.)

⁸ Fáy András: *Óramutató*. [k. n.], Pest 1842, 23.

⁹ Marczali Henrik: *A reformatio kora*. Szerk. uő. Nagy Képes Világtörténet VII. Franklin Társulat – Révai Testvérek kiadása, Budapest [1898–1905], (330–344) 342.

¹⁰ Fáy Anrás kijelentéseire legerőteljesebben Révész Kálmán reagált. Révész a Zoványi-ügyhöz kapcsolódó egyik cikkében kijelentette: „Fáy András szép lélek, kiváló hazafi, jeles író és kitűnő nemzetgazdász volt, de mint theologus és egyháztörténész mégis inkább delattans [diletáns], aki-nek egyéni rokonszenvére tudományos egyháztörténeti kérdés eldöntésénél aligha lehet komolyan hivatkozni.” Ld. Révész Kálmán: Kálvin legújabb méltatója. In: *Sárospataki Református Lapok* IV. (1908/32), (337–339) 338. (Ez után: SRL.)

reformátor halála 300. évfordulója hajnalán, e vádakról az 1863-ban König Tivadar tollából megjelenő *Kálvin. Történeti regény* magyar nyelvű fordítója sem tett említést. König Tivadar Kálvin legveszélyesebb és legutálatosabb ellenségeként mutatta be Szervét Mihályt, akinek megfékezése a keresztyén hit védelme érdekében volt szükségzerű.¹¹ Bár Szervétet saját „őrültsége hajtotta [Genfben] Isten ítélőszéke elé”,¹² König Tivadar mégis szomorúan állapítja meg:

„Az irtóztató elv, miszerint az ember Istent bosszulja meg, fájdalom, még a reformatio által sem ingattatott meg.”¹³

Jóllehet a szerző nem kívánja menteni Kálvint, mégis érzékletesen mutatja be azt a belső lelki vívódást, amely végül arra indította őt, hogy felkeresse Szervétet a börtönben, és megbocsásson neki a személyét ért támadások miatt.¹⁴ Kálvin rettenetesen szenvedett Szervét végnapjai alatt,

„[...] meg volt rohanva a kétségtől és sejtelmektől: habozott, visszaborzadt oly áldozattól, amelyet az Úrnak, s isteni igazságának vélt hozni.”¹⁵

Kálvin tehát jól tudta, hogy az utókor türelmetlennek s kegyetlennek tekinti majd tettéért, de remélte, talán „igazolására is emelkednek hangok”¹⁶ – írta König Tivadar.

2. Az első összecsapás Kálvin felett: a Révész–Szilágyi-vita (1864)

Ballagi Mór, a *PEIL* későbbi főszerkesztője a liberális szellem „egyik bajvívójául szánta lapja legértékesebb munkatársát, id. Révész Imrét”,¹⁷ de a pátensharc kimagasló vezéralakja a hitvalló, konfesszionalista irányba hajlott. Ugyanis a genfi reformátor életével és teológiájával való folyamatos ismerkedés rádöbbsentette,

„[...] mennyire élettelen az a racionalista gyökér, amelyből ő mérsékelten, Ballagi pedig radikálisabban táplálkozott.”¹⁸

Ifj. Révész Imre életrajzában úgy vélekedett, hogy nagyapja már 1854-ben, „meglehetősen racionalista” korszakában is a fejében forgatta egy Kálvin Jánosról szóló monográfia elkészítését.¹⁹ Ezt id. Révész 1854. február 10-i,

¹¹ König Tivadar: *Kálvin. Történeti regény*. I–III. kötet, [k. n.], Pest 1863. Servethez ld. III. köt., 218–219.

¹² Uo. 227.

¹³ Uo. 231.

¹⁴ Uo. 234–235.

¹⁵ Uo. 232.

¹⁶ Uo. 220.

¹⁷ Révész Imre (ifj.): *Révész Imre élete 1826–1881*. A Debreceni Református Egyház kiadása, Debrecen 1926, 156.

¹⁸ Kovács Ábrahám: *Hítvédelem és Egyháziasság*, 41.

¹⁹ Révész Imre (ifj.): *Révész Imre élete 1826–1881*, 205.

Pethő Bálintnak címzett levelével igazolta,²⁰ amelyben Révész Imre, nem sokkal genfi látogatása után így írt:

„Érdekes volna, ha valaki szépen megírná Kálvin életét is. Dicső nagy ember volt az minden tekintetben. Én az ő életírását a nálam lévő forrásokból éppen most tanulmányozom.”²¹

Révész Imre már közel tíz esztendőn át foglalkozott a „dicső nagy ember” életével, amikor a genfi reformátor halálának 300. évfordulója (1864) különleges alkalmat adott e debreceni lelképásztornak és egyháztörténész számára, hogy közvéetegy az első magyar nyelvű Kálvin-monográfiát *Kálvin élete és a kálvinizmus* címmel.²² Révész nem kerülte ki Szervét perének ismertetését. Ugyanis művének XXXI–XXXVII. fejezetében részletesen tárgyalta nemcsak Szervét büntetőperét és kivégzését, hanem személyiségének és teológiájának legfőbb jellemzőit is. A spanyol orvos bírósági ügyének leírásáról elmondhatjuk, hogy Révész Imre elsősorban nem a művészi előadásra, hanem sokkal inkább a történeti igazság bemutatására törekedett.²³ Az általa írt életrajz központi részében őszintén és világosan tárta az olvasók elé a Szervét-ügyre vonatkozó meg-látását:

„Sokan azok közül, kik Servet halálát [...] megítélés végett fel szokták venni, [...] magát Kálvint teszik e miatt felelőssé. Ez nem csak a történelmi, hanem általában minden igazsággal merőben ellenkezik. Kálvin egyénisége a Servet iszonyu végsorsára nézve egészen ártatlan.”²⁴

De Révész ezt is hangsúlyozta:

„Luther nagy lelke már inkább felléphetne vádlóul a genfiék ellen, mert ő az eretnekek kivégeztetését soha nem helyeselte.”²⁵

A nagy érdeklődésre számot tartó könyv ismertetésére a *PEIL* hasábjain került sor.²⁶ Révész Imre által megírt *Kálvin élete* egyértelműen pozitív kritikát kapott a recenzenstől, ezért az 1500 példányban megjelent első kiadás után „ha-

²⁰ Révész Imre (ifj.): *Révész Imre élete 1826–1881*, 247.

²¹ Révész Imre (id.): Levél Pethő Bálinthoz 1854. február 10-én. Kézirat, id. Révész Imre hagyatéka a Tiszántúli Református Egyházkerületi Levéltárban I. 25. b. jelzettel.

²² Az életrajz megszületésére és kiadásához ld. Magyar Balázs Dávid: „Könyv kell hát, hadd ismerjük meg Kálvin nagy szellemét!” Révész Imre Kálvin-életrajzának keletkezése, kiadása és recepciója. In: *Református Szemle* CV (2012/2), 176–197.

²³ Révész Imre 1864. március 30-án ezt írta barátjának, Hegedűs Lászlónak: „Tudom, hogy interpunctiom eltér a közönségestől. Én, a lehető legnagyobb érthetőség és szabatoság elvét követem [...]. A valódi előszóbeli előadást tartom szemem előtt; mert ennek olyan-amilyen másolata az írás. Azt szeretném tudni, hogy nem unalmas-e nagyon Kálvinom? Művészi előadásra nem törekedtem, hanem történeti igazságra, valóságára. Ez nehezít meg felette a munkát.”

²⁴ Révész Imre: *Kálvin élete és a kálvinizmus*. Osterlamm Károly kiadása, Pest 1864, 199.

²⁵ Uo. 198.

²⁶ Farkas József: Könyvismertetés (I. rész). In: *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, VII. Új folyam (1864/18), 555–558., (II. rész) uo. VII. Új folyam (1864/19), 591–597.

marjában” szükség volt a második, javított kiadásra is.²⁷ De ha elolvassuk Révész magánleveleit és a *PEIL*-ben megjelent közleményeit, akkor kiderül, hogy a művet nemcsak dicsérő, hanem bíráló szavak is érték. Ugyanis Szilágyi Ferenc a Magyar Tudományos Akadémia egykori levelező tagja több cikkében is bírálta az első magyar nyelvű Kálvin-életrajzot. Szilágyi Ferenc *Még egyszer Kálvin ünnepély* című írása 1864. május 15-én jelent meg, s ebben elvitatta az életrajz objektivitását, és többször is megfogalmazta, hogy Révész Imre szándékosan hallgatta el a történelmi tények egy részét az olvasók elől, vagy éppen elferdítve közölte azokat. Ez különösképpen Servét perének és halálának bemutatásánál mutatkozik meg, amikor Kálvint egészen ártatlannak találta Servét megégetésében. Szilágyi Ferenc tehát a pártatlanság szempontjából talált hibákat Révész jubileumi indíttatású művében, „jóllehet betudhatta volna őket az alkalmiság szokványos igényeinek” – írta később Zoványi Jenő.²⁸ A debreceni egyháztörténész irodalmi ellenfele kissé ingerülten jelentette ki:

„Nem oszthatom Révész úr nézetét, ki Kálvinnak Servet haláláért felelőssé tételét, »nemcsak a történelmi, hanem általában minden igazsággal merőben« ellenkezőnek hiszi.”²⁹

Révész Imre azonnal „felvette a kesztyűt”, és 1864. május 29-én közzétette a *Néhány szó Kálvinnról* című, rövidebb tudományos reflexióját, amelyben kijelentette:

„Jól tudtam és tudom, hogy azon felfogással és eredménnyel, a melylyel én Servet ügyét tárgyaltam, sokan nem lesznek megelégedve; mert régóta általános divat volt a Servet szomorú végsorsáért [...] Kálvin egyéniségét tenni felelősnek. [...] Én [azonban] Kálvin egyéniségét egészen ártatlannak tartom.”³⁰

Kettejük irodalmi és nem kevésbé tudományos vitája azonban személyesség és sértő hangvételűvé lett 1864 júniusában, amikor megjelent Szilágyi Ferenc *Calvin és Servet* című, folytatásos cikke, aki azt állította, hogy Révész Imre szándékosan és a Servét-ügyre vonatkozó legújabb források mellőzésével rajzolt meg egy nem létező, ideális Kálvin-portrét:

„Révész úr [...] több kétségtelen történelmi tényt megtagadott, elhallgatott, vagy, a mint látszik, nem ismert, sőt megtagadta saját maga elvét is [...], hogy Calvint »lehető legtisztább valódiságában« állítsa az olvasók elibe.”³¹

²⁷ Révész Imre beszámolt erről John Duncannak, a Skót Szabad Egyház tanárának is. 1864. augusztus 30-án kelt levelét ld.: Ötvös László: *Balogh Ferenc életműve*. Református Zsinati Iroda Tanulmányi Osztálya, Debrecen 1997, 207–208.

²⁸ Zoványi Jenő: *A magyarországi protestantizmus története 1895-ig*. II. kötet, 278.

²⁹ Szilágyi Ferenc: *Még egyszer Calvin ünnepély*. In: *PEIL* VII. Új folyam (1864/20), (616–621) 618.

³⁰ Révész Imre: *Néhány szó Kálvinnról*. In: *PEIL* VII. Új folyam (1864/22), (687–690) 690.

³¹ Vö. Szilágyi Ferenc: *Calvin és Servet* (I. rész). In: *PEIL* VII. Új folyam (1864/25), 785–791; (II. rész) uo. VII. Új folyam (1864/26), 817–824.

Révész Imre Kálvin-életrajzának irodalmi vitája a debreceni lelkipásztor *Történelmi tájékoztató Kálvin és a kálvinizmus ügyében* című, hosszabb tanulmánnyal zárult, amelyben a szerző minden részletre kiterjedően és sikeresen cáfolta meg Szilágyi Ferenc objektivitására, stílusra és nemkülönben a felhasznált forrásokra vonatkozó vádjait.³²

Az első magyar nyelvű Kálvin-életrajz irodalmi vitájával egy időben Kecskeméten, Pápán, Kolozsváron, valamint Sárospatakon is megemlékeztek a nagy reformátor halálának 300. évfordulójáról.³³ A kecskeméti megemlékezésen (1864. május 27.) Fehér Péter főiskolai tanár mondott köszöntőbeszédet,³⁴ és ezt mondta Szervét máglyahalála kapcsán:

„E tény mindig sajnálandó marad Kálvin életrajzában, de mentségül felhozhatók az izgatott kor veszélyei, és Servet mértéket nem ismerő szemtelensége és vakmerősége.”³⁵

Később, a pápai ünnepélyen³⁶ (1864. május 29.) Kis János tanár ismertette részletesen Kálvin János életrajzát, de kikerülte azt a kérdést, hogy milyen szerepe volt Kálvinnak Szervét elítélésében. Mértéktartó szavai arról tanúskodtak, hogy nem kíván bekapcsolódni Révész és Szilágyi vitájába:

„De Kálvin és Szervét közül egyiknek, ha esni kellett: igazabb, ha Kálvin s vele a reformatio és a genfi köztársaság maradt életben.”³⁷

Az Erdélyi Ev. Reformált Egyház június 5–8-án Kolozsváron emlékezett meg a genfi reformátorról. A közzsínat ünnepi ülésén Z. Bodola Sámuel és Nagy Péter mondott egyházi beszédet Kálvin felett, s bár mindketten elismer-

³² Révész Imre: *Történelmi tájékoztató Kálvin és a kálvinizmus ügyében* (I–IX. rész). In: *PEIL* VII. Új folyam (1864/29) 917–921; (1864/30) 947–950; (1864/31) 986–991; (1864/32) 1012–1015; (1864/33) 1049–1051; (1864/34) 1080–1085; (1864/35) 1117–1120; (1864/36) 1155–1158; (1864/37) 1177–1185.

³³ Az 1864-es Kálvin-ünnepélyekről összefoglalóan ld. Csohány János: *Kálvin halálának három évszázados emlékünnepe a két magyar hazában*. In: Márkus Mihály – Karasszony István: *Honnan – hová? Kálvin-konferencia. Balatonfüred, 1995. április 4–6.* Ráday Kiadó, Budapest 1996, 85–95. Gaál Botond: *Kálvini vonások a magyarok lelki arcán*. In: *Confessio XXXII* (2009/1), 66–95. = uő: “Calvin’s Truth” and “Hungarian Religion”: Remembering a Reformer. In: Niet, Johan – Paul, Herman – Wallet, Bart (ed.): *Sober, Strict, and Scriptural Collective Memories of John Calvin, 1800–2000*. Brill Publishing, Leiden 2009, 108–120.

³⁴ A kecskeméti megemlékezés előkészületeihez ld. Fördős Lajos: *Kálvin ünnepély*. In: *PEIL* VII (1864/10), 312–313. A jubileumi ünnephez ld. Szekeres Mihály: *Kálvin ünnep a Dunántúli H. Hitv. Egyházkerületben*. In: *PEIL* VII. Új folyam (1864/19), 597–598.

³⁵ Fehér Péter: *Főiskolai ünnepély*. In: *Kecskeméti Kálvin-ünnepély, mely a Reform. Főiskolában és templomban az 1864-ki Május 27-kén és Junius 5-kén tartatott*. Kecskeméti nyomda, Kecskemét 1864, (3–22) 21.

³⁶ Szekeres Mihály: *Kálvin-ünnep és kerületi gyűlés Pápán*. In: *PEIL* VII. Új folyam (1864/25), 796–800.

³⁷ Kis János: *Kálvin János életrajza*. In: uő. (szerk.): *Kálvin János halálának három évszázados emlék ünnepén Pápán 1864. május 29-én mondott beszédek*. Pápai Ref. Főiskola, Pápa 1864, (19–45) 39.

ték, hogy emberi gyengeségével párosuló buzgósága néha túlragadta Kálvint a türelem és a szeretet Krisztusi határán, mégis hangsúlyozták: a „homályfolt csak foltnak marad a fényes nap tányérján is”.³⁸

A sárospataki Kálvin-ünnepélyre 1864. július 10-én került sor. A megemlékezésen többek között Heiszler József főiskolai tanár is mondott jubileumi beszédet. Ennek szerkesztett változata később a *Sárospataki Füzetek*ben jelent meg. Ő nem szólt Szervét kivégzéséről, hiszen az általa megrajzolt Kálvin az erkölcs és a hit igazi példaképe volt, akit

„[...] sem vész, sem veszteség, sem kétely, sem hatalom az ő kimért ösvényéről soha le nem taszíthatta [...], és hitengedelmességgel hajolt meg Istene abszolút fensége előtt.”³⁹

3. Szervét és a korai magyar nyelvű Kálvin-életrajzok (1865–1890)

Az 1860. október 20-án kibocsátott *Októberi Diploma* a centralizmus lazításával, valamint az abszolutizmus oldásával készített utat az 1867-es Kiegyezés számára, amely végül az Osztrák–Magyar Monarchia sajátos államkonstrukciójának létrehozását eredményezte, a Kiegyezéssel alkotmányossá formált Magyarország országgyűlése pedig visszanyerte befolyását az ország belső ügyei felett. Ezt bizonyítják a személyes szabadságra (1896: 33.), a tanítás és a tanulás szabadságára (1868: 38.), valamint a gondolat- és a vallásszabadságra (1874: 34.; 1895: 43.) vonatkozó törvénycikkek is.⁴⁰ Mindez jelentős pezsgést hozott a hazai protestantizmus addigi „tespedő szellemi életében”.⁴¹ Ráadásul a korszak historizálásra különösen hajló lelkülete igencsak kedvezett a hit- és történettudományi munkák születésének, s ezért sorra jelentek meg a reformáció korának legfontosabb személységeit bemutató lexikonok és kézikönyvek.

Nem sokkal a Kiegyezés után, 1871-ben jelent meg Thelemann Ottó *Kálvin élete* című munkája Farkas József fordításában. Az életrajz mélyrehatóan vizsgálta Szervét perét, és a szerző úgy vélte, Szervét elítélése „jogosnak mutatkozott”, kivégzésének módja azonban korántsem volt méltó a nagy reformátor szelleméhez.

„Ezen szomorú esemény világos tanulságot szolgáltatott [...] hogy azon kornak szelleme, mely ellen a reformáció küzdött, nem volt még ekkor teljesen legyőz-

³⁸ [Z. Bodola Sámuel]: *Kolozsváron Egyházi Beszédok a Kálvin halála emlékére és ezzel összekötve az erdélyi ev. ref. anyaszentegyház közönségénél Kolozsvárt Jun 5–8.* [k. n.], Kolozsvár 1864, 18–19.

³⁹ Heiszler József: Emlékbeszéd Kálvin János halálának háromszázados emlékünnepe. In: *Sárospataki Füzetek* VII. Új folyam (1864) (531–554) 553.

⁴⁰ Mezey Barna (szerk.): *Magyar alkotmánytörténet.* Osiris Kiadó, Budapest, 2003, 260–275.

⁴¹ Vö. H.: Könyvismertetés (Ballagi: Tájékozás a theologia mezején). In: *PEIL* V. Új folyam (1862/45), (1443–1457) 1456.

ve, s kénytelenek vagyunk elismerni, hogy [...] a vallási türelmetlenség még nem halt ki teljesen a vallásjavítás első éveiben.”⁴²

Néhány esztendővel Thelemann Ottó könyvének kiadása után, az 1878-as *Budapesti Szemlé*ben jelent meg Szász Károly, a későbbi református püspök⁴³ *Kálvin* című írása. Ez liberális szellemben foglalja össze a reformátor életét és szolgálatát, és az a felismerés hatja át, hogy Kálvin elsősorban az ő „testi szervezete” és lelki világa miatt nem tudott vidám és nyájas lenni, „ingerlékeny véralkata pedig hatalmaskodó és ellentmondást nem tűró, tartós gyűlöletre képes”⁴⁴ emberré tette, amelyről éppen Szervét Mihály kivégeztetése tanúskodik a legmeggyőzőbben. „Valóban sötét történet ez, elejétől a végéig” – írta Szász Károly, majd így folytatta:

„A francia reformatió vezére [Kálvin] az inquisitio véreibeit egy régi barátjának [Servet], ki tőle eltérő véleményen merészelt lenni, a nyomára vezetni [...] és Genfben Servet egykori barátjában [Kálvin] oly könnyörtelen üldözőt talált, mint akár Szent-Domokos.”⁴⁵

Tollin Henrik *Servét Mihály jellemrajza* című könyvecskéje 1878-ban jelent meg. Különleges olvasmány, ugyanis fordítója, Simén Domokos unitárius teológiai tanár saját véleményével és jegyzeteivel gazdagította a művet, és ezzel jelentősen módosította a könyv szerzője Kálvinra vonatkozó meglátásainak egybefüggését, aki szerint

„Kálvin az a férfi, a kit korának összes protestantismusa megbízott, hogy a protestantusnak minden eretnokségtől való nyilvános megmentése érdekében az egész keresztény Európa szeme láttára a lángok közé dobja azt az embert [Servet], a ki a szent háromság tanát megtámadta. Nem Kálvin hibás a tettért, hanem korának protestantismusa.”⁴⁶

Tollin Henrik tehát Révész Imréhez és Balogh Ferenchez hasonlóan elsősorban nem Kálvin János „szigorú, uralkodásra termett” személyét, hanem a korszellemet tette felelőssé. Simén Domokos azonban magának a szerzőnek mond ellent akkor, amikor önkényesen ezt a jegyzetet fogalmazza meg:

„A dolog nem éppen így áll. [...] Nem csupán a kor protestantismusa a hibás. Tagadhatatlan, hogy amaz izgalmas idők vezetői is hibáztak, nem tudták mi a

⁴² „Azon erős vádak az azonban, melyeket Servet miatt Kálvin ellen emeltek, s emelnek [...], kénytelenek vagyunk visszautasítani.” Thelemann Ottó: *Kálvin élete*. Hornyánszky Viktor kiadása, Pest 1871, 71.

⁴³ Zoványi Jenő: *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon*. A Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, Budapest 31977, 570–571.

⁴⁴ Szász Károly: Kálvin. In: *Budapesti Szemle* VI. Új (1878/33–34), (209–245) 243.

⁴⁵ Uo. 238.

⁴⁶ Tollin Henrik: *Servét Mihály jellemrajza*. [k. n.], Kolozsvár 1878, 5–6.

szerepet és humanitást, de a legnagyobb felelősség Kálvin [személyes ambícióját és theologiai nézeteit] terheli. – Ford.”⁴⁷

Simén Domokos – úgymond – „korrekt és elfogulatlan” szerkesztői eljárását jól példázza fordítói előszava, amelyben nem riadt vissza attól, hogy Szervétet az „isten gondviselés” eszközének tekintse, aki „századának egyik legnagyobb embereként” és „prófétájaként” a „legemelkedettebb reformátorok” közé tartozik.⁴⁸

Balogh Ferenc, a Debreceni Református Kollégium egyháztörténeti tan-zékének első „professzora” 1882-ben publikálta a *Keresztyn egyháztörténelem* című munkájának negyedik füzetét, melynek 132–133. paragrafusában emlékezett meg Kálvin reformátori működéséről. Szervét perét röviden ismertette, s itt a következőket írta:

„Sem az első 3 század, sem az újabb kor szempontjából nem menthető Kálvin, és mind örökre sajnálandó, hogy a különben nagy Kálvin nem tudott a századán felül emelkedni e tekintetben, s reformátori kötelemének hű betöltése vitte a túlzásba őt. Luther [...] nem helyeselte az álpróféták megölését, e tekintetben emelkedettebben gondolkozott, mint Kálvin.”⁴⁹

Balogh Ferenc tehát lényegi kritika nélkül vette át Révész Imre véleményét. Észrevehető, hogy nem kívánta sötétebb vonásokkal megrajzolni a tanítómestere, Révész Imre által festett Kálvin-képet, azonban ő is elismerte, hogy Szervét kivégzése kitörölhetetlen sötét lap a genfi reformáció történetének könyvében.

1883-ban született meg a Ribáry Ferenc által szerkesztett *Világtörténelem* című lexikonsorozat hatodik része. A szerző, Marczali Henrik az újkor meghatározó személyiségének tekintette a genfi reformátort, ezért részletesen foglalkozott életútjával. Bár Marczali a tények és az adatok objektív bemutatására

⁴⁷ Tollin Henrik: *Servét Mihály jellemrajza*, 6.

⁴⁸ Uo. *Előszó*, i–iv.

⁴⁹ Balogh Ferenc: *Keresztyn egyháztörténelem*. IV. füzet. Ifj. Csáthy Károly kiadása, Debrecen 1882, (193–211) 201. Balogh Ferenc 1864-ben, londoni tanulmányai alatt, ösztöndíjas diákként ismerkedett meg Révész Kálvin-életrajzával, amelyet Kain Albert ajándékba küldött meg neki Debrecenből, és erről a következőket jegyezte le: „Este kaptam meg Kain A. úrtól (postán jött) emlékül Révészról »Kálvin élete« című művet, az este egy részét elkezdtem olvasni, első magyar könyv, mit olvasni kezdek külföldi létem alatt. Szép a megemlékezés rám azon [...] családapától, kihez engem nem szűnő szeretet és tisztelet csatol.” Balogh Ferenc: *Londoni Napló*, 23. Kézirat. (Balogh Ferenc hagyatéka a Debreceni Egyetem Egyetemi és Nemzeti Könyvtár Kézirattárában, MS 28/2-es jelzet.) Ebben a kéziratban ezt írta a Szervét-ügyről: „Éjjelig [Révész Imre] *Kálvin-életét* olvastam, a Servet története volt nagy érdekű. Sajnálom, hogy Kálvin ott nem volt nagy és emberi, a rideg ész uralkodott rajta, amin kihaltak látszott lenni, hogy ő volt Servet elfogatása oka, sőt vádlója, e hiba alól nem mentheti őt ki senki. Itt nagyobb volt Luther. Tagadhatatlan, hogy [ezt] nem lehet lemosni a túl szigorú Kálvinnól. [...] Egészen fel voltam izzagva ezeket [Servet-ügyeit] olvasván, borzad a lelkem [...] az ily ábrándozó örültet, mint Servet volt máglya helyett inkább tébolydába kellene küldeni.” Balogh Ferenc: *Londoni Napló*, 259. (1864. augusztus 10.)

törekedett, jegyzetei alapján mégis azt kell mondanunk, hogy a reformátorra vonatkozó értesüléseinek többségét Szász Károly 1878-as tanulmányából merítette.⁵⁰ Nem véletlen tehát, hogy Marczali „Kálvinja” elsősorban

„[...] [az] egyéni szabadság elnyomója volt, és azon kedélyekhez tartozott, kik mély meggyőződéstől áthatva [...] egész életükben képtelenek voltak más meggyőzés jogosultságának belátására. Ha Kálvin korábbi században él [...], inquisitorrá tette volna szelleme.”⁵¹

4. Második összecsapás Kálvin felett: a Révész–Kanyaró-vita (1891–1895)

Az 1880-as évek politikai és vallási viszonyai nemcsak a hazai könyvkiadást serkentették, hanem kedvezően befolyásolták a különböző egyházi egyesületek és társaságok létrehozását is. Erre az időszakra tehető például a Révész Imre által megálmodott *Magyar Protestáns Irodalmi Társaság* felállítása is,⁵² amelynek alapszabálya szerint a magyarországi protestáns egyházak – a református, az evangélikus és az unitárius – egymással karöltve kívánták megvalósítani a társaság célját, nevezetesen a hazai közművelődés szolgálatát. De 1889-ben, nem sokkal az alakuló ülés után az unitáriusok kiléptek a társaságból, ugyanis sértette őket a debreceni „hitvalló” reformátusok „kirekesztő” fellépése.⁵³ Ilyen előzmények után született meg Kanyaró Ferenc, a kolozsvári unitárius főgimnázium egykori tanárának *Unitáriusok Magyarországon, tekintettel az unitarizmus általános történetére* című munkája (1891), amelynek nyomán ismét felerősödtek a Szervét-ügyet illető véleménykülönbségek. Kanyaró Ferenc szerint megbotránkoztatásra ad okot, hogy Révész Imre életrajza egyfelől „Kálvint Krisztus mellé helyezte”, másfelől pedig a reformátor uralkodásra termett jellemét Szervét szomorú végsorsában egészen ártatlannak találta.⁵⁴ Kanyaró Ferenc annak a meggyőződésének adott

⁵⁰ Ld. Szász Károly: Kálvin. In: *Budapesti Szemle* VI. (1878/33–34), 209–245.

⁵¹ Marczali Henrik: *Az újkor története*. Szerk. Ribáry Ferenc. Világtörténelem VI. Mehner Vilmos kiadása, Budapest 1883, (250–258) 257.

⁵² A társaság működéséről és céljáról Révész Imre így írt egyik levelében: „30–40 ív, alkothat 3–4 füzetet. De mi legyen a tárgya? Lehetnének talán ilyenek: A magyar prot. egyház megalapítói: [...] Nádasdy, Török, Dévay, Erdősi, Szegedi Kis stb. [...] Egy szóval: a magyarorsz.-i reformatio történetét értem, vonzó, és a nagy közönség által is élvezhető életrajzokban.” (Levél Hegedűs Lászlóhoz. 1863. augusztus 25.) A társaság végül 1889-ben jön létre. Ld. Balogh Ferenc: A Magyar Protestáns Irodalmi Társaság megalakulása. In: *PEIL* XXXII. Új folyam (1889/13), 117–118.

⁵³ „E testvéries és egyértelmű munkálkodás közben azonban egyszer csak megkondult a debreczeni vészharang, zúgva, bömbölve a világnak, hogy az unitáriusok nem lehetnek a társaság tagjai [ezért] Ferencz József unitárius püspök bejelenti egy, a szervezkedő közgyűléshez intézett levélben, hogy a prot. irod. társaságból kilép.” Ld. A Protestáns Irodalmi Társaság mart. 24-ki közgyűlése. In: *Keresztény Magvető* XXIV. (1889/2), (122–127) 123–124.

⁵⁴ Ld. Kanyaró Ferenc: *Unitáriusok Magyarországon, tekintettel az unitarizmus általános történetére*. Lehmann és Baldi, Kolozsvár 1891, 26–37. A protestáns tudósok jelentős ellenérzéssel fogadták Kanyaró Ferenc munkáját. Ld. Kenessey Béla: *Unitáriusok Magyarországon* (könyvismertetés). In:

hangot, hogy Kálvin nem is tekinthető a szó legszorosabb értelmében vett reformátornak, ugyanis „erkölcsileg, és nem szellemileg teremtette újjá híveit”,⁵⁵ a kálvinizmus „sivár preadestinációja pedig csak az elvetemült gonosztevők vak elbizakodásának termő talaja”.⁵⁶ Végül arra a következtetésre jut, hogy igen hasznos volna Kálvin nevét mindörökre a „lomtárba dobni”.⁵⁷ E sértő és nagy elfogultságról tanúskodó sorokat olvasva nem meglepő, hogy Révész Imre fia, Révész Kálmán azonnal tollat ragadott, és mindent elkövetett annak érdekében, hogy felmentse édesapját a személyét és tudományos-írói eljárását érő vádak alól.

Dunántúli Protestáns Lap 1891. április 5-én közölte Révész Kálmán *Unitárius történetírás* című hosszabb terjedelmű írását, amelyben ezt olvashatjuk:

„Mindenkiben őszintén tiszteljük és becsüljük a hitvallása, felekezete iránti odaadó hűségét, valamint a nagy hitbajnok elődök iránti [...] kegyeletét. [...] a más vallások és azok nagy alakjai iránti ellenséges, sőt elfogult magatartást elfogadni azonban nem tudjuk.”

Tehát az a véleménye, hogy Kanyaró Ferenc „mint történetíró [...] nagymérvű elfogultsága miatt komolyan számba nem jöhet”,⁵⁸ s bár vonakodva, mégis kellő határozottsággal mutatott rá a genfi reformátor sajnálatos szerepére Szervét perében. Nem kívánta menteni Kálvint, édesapja védelmében azonban szükségesnek tartotta felidézni a „tudós” Ballagi Mór szavait, aki id. Révész Imre halálakor elismerően szólt az első magyar nyelvű Kálvin-életrajzról:

„Olvassa el bárki Révész könyvében a Servet-pörét, mely a protestantizmusnak egyik legsötétebb lapját képezi, s mondja meg, hogy írhatta volna-e annak lefolyását akárki is nagyobb nyíltsággal és történelmi hűséggel, mint ahogy Révész teszi. Nem szépít, nem hallgat el semmit, pedig kiérzik minden szavából, mennyire fáj neki a Kálvin emlékezetét elhomályosító tény elbeszélése.”⁵⁹

Révész Imre *Unitárius történetírás* cikke azonban csak olaj volt a tűzre, hiszen e polemikus írásra Kanyaró Ferenc *Unitárius történetírás és kálvinorthodoxia* című,

Protestáns Szemle III. (1891), 606–614. Zoványi Jenő: Unitáriusok Magyarországon (könyvismertetés). In: *Századok* XXV. (1891), 668–672. Balogh Ferenc: *Kellő világitás Kanyaró Ferencz unitárius történetéhez*. Telegdi K. L. Kiadója, Debrecen 1892.

⁵⁵ Balogh Ferenc: *Kellő világitás Kanyaró Ferencz unitárius történetéhez*, 26–27. Kanyaró Ferenc Szász Károly tanulmányából merítette a Révész Imre megállapításaival ellentétes nézeteit. Ld. Szász Károly: Kálvin. In: *Budapesti Szemle* VI. Új (1878/33–34), 209–245.

⁵⁶ Balogh Ferenc: *Kellő világitás Kanyaró Ferencz unitárius történetéhez*, 93.

⁵⁷ Uo. 29.

⁵⁸ Révész Kálmán: *Unitárius történetírás*. In: *Dunántúli Protestáns Lap* II (1891/14), (209–219) 209. Révész Imre munkája később egy önálló füzetben is megjelent: Révész Kálmán: *Unitárius történetírás: néhány megjegyzés Kanyaró Ferencz „Unitáriusok Magyarországon” című munkájára*. [k. n.], Pápa 1891.

⁵⁹ Ballagi Mór: *Emlékeszéd Révész Imre levelező tag felett*. A Magyar Tudományos Akadémia kiadása, Budapest 1882, 26–27. Idézi: Révész Kálmán: *Unitárius történetírás*. In: *Dunántúli Protestáns Lap* II. (1891/14), 213.

igen terjedelmes dolgozatával válaszolt, viszont eszméinek egybefüggése és várt hatása jelentős sérelmet szenvedett amiatt, hogy a *Keresztény Magvető* főszerkesztője figyelmen kívül hagyta a dolgozat lényeges, belső logikai összefüggéseit, és azt több, apró és rosszul szerkesztett részre tördelte.⁶⁰ Kanyaró Ferenc gondolatainak tengelyében az a meggyőződése áll, hogy Révész Imre és Kálmán véleményével ellentétben Kálvin János korántsem tekinthető a 16. század „legkeresztyénibb” egyházszervezőjének, hiszen az őt felkaroló Genfnek zaklató egyházi és polgári rendelkezéseket szabott:

„Kálvin nemhogy a türelem erényét ismerte volna ifjabb kora óta, de még a legkisebb ellenmondást sem akarta tűrni, a legcsekélyebb ellenszegülést sem elszenvadni. Hogy megszerezze magának Róma hatalmát, a pápai csalatkozhatatlansággal szemben felállította az írás csalatkozhatatlanságát, melyet természetesen saját tetszése és belátása szerint ő maga magyarázott. Hogy a szabad vélekedést még csírájában elfojtsa.”⁶¹

Ennek a vallási türelmetlenségnek esett áldozatul maga Szervét is. Mindezt azonban Révész, a pátensharc hőse palástolni igyekezett. Kanyaró Ferenc ezt írta:

„Révész Imre eljárása a Servet-pör tárgyalásánál egyaránt nem mondható sem nemes lelkűnek, sem igazán őszintének [...]. [...] a magyar népnek a makula nélkül való Kálvint mutatja be követésre méltó példányképül.”⁶²

Révész Imre tehát Kálvin szellemét olyannyira megtisztította attól a vádtól, amellyel azt Szervét halála sokak előtt három század alatt terhelte, hogy az csak a tudatlanság vagy rosszakarat benyomását kelti. Így hát Kanyaró Ferenc, akár csak Szilágyi Ferenc egykor, szükségét érezte annak, hogy lerántsa a leplet a debreceni történetíró által „megtisztított Kálvinról”.⁶³ Ezért dolgozatának központi részén (III–VI. rész) felidézte, majd pontról pontra kommentálta Révész Imre és Szilágyi Ferenc 1864-ben, a *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* hasábjain közölt „ádáz vitáját”. Szilágyi Ferenc mellett szállt síkra, és elsősorban olyan forrásművek idézésével kívánta bemutatni Szervét Mihály kivégzésének általa

⁶⁰ Kanyaró Ferenc: Unitárius történetírás és kálvinorthodoxia (I. rész). In: *Keresztény Magvető* XXVII. (1892/5), 270–286; (II. rész). uo. XXVII. (1892/6), 351–360; (III. rész). uo. XXVIII. (1893/1), 49–57; (IV. rész). uo. XXVIII. (1893/3), 170–178; (V. rész). XXVIII. (1893/4), 225–240; (VI. rész). uo. XXVIII. (1893/5), 283–295; (VII. rész). uo. XXIX. (1894/2), 96–122; (VIII. rész). uo. XXIX. (1894/4), 222–236; (IX. rész). uo. XXIX. (1894/5), 271–285; (X. rész). uo. XXX. (1895/1), 27–44; (XI. rész). uo. XXX. (1895/3), 156–170. Kanyaró írása később önálló közleményben is megjelent: Kanyaró Ferenc: *Unitárius történetírás: Servet és Kálvin*. Ajtai K. Albert könyvnyomdája, Kolozsvár 1895.

⁶¹ Kanyaró Ferenc: Unitárius történetírás és kálvinorthodoxia (I. rész). In: *Keresztény Magvető* XXVII (1892/5), 283.

⁶² Ua. In: *Keresztény Magvető* XXVIII (1893/1), 50. és 52.

⁶³ Kanyaró Ferenc: Unitárius történetírás és kálvinorthodoxia (V. rész). In: *Keresztény Magvető* XXVIII (1893/4), 229.

hitelesnek tekintett történetét, amelyeket Révész Imre „figyelmen kívül hagyott” a maga Kálvin-életrajzának elkészítése során. Dolgozatának második felében elsősorban John Scott Porter *Servetus and Calvin: Three lectures on occasion of the three-hundredth anniversary of the death of Michael Servetus* című munkája⁶⁴ alapján fejtette ki, hogy Kálvin és a genfi tanács milyen nagyszámú és fájó igazságtalanságot követett el Szervét ellen.⁶⁵ Tehát Kanyaró egyértelműen negatív kritikával illette a reformátort, aki az általa életre hívott „protestáns inquisíciót teljes vagyonek Kobzással és kegyetlen vallatási eszközökkel tartotta fenn,”⁶⁶ és ezért semmiképpen sem tekinthető „a keresztyénség magas példaképének”.⁶⁷

Kanyaró Ferenc dolgozata nem maradt válasz nélkül a protestáns értelmiség részéről, hiszen Révész Kálmán ismét csak tollat emelt a genfi reformátor személynének régi támadója ellen, és 1895-ben megjelentette *Az unitárius történetírás legújabb remeke* című írását.⁶⁸ Ez világossá tette, hogy Kanyaró Ferenc jelentős egyhangúsággal és elfogultsággal kezelte a Kálvin életére és genfi működésére vonatkozó forrásokat. Révész Imre elsősorban a „kálvinizmus és Révész Imre elleni vakmerő és gyűlölködő” szitkozódásnak tekintette Kanyaró Ferenc gondolatait, s ezért nem véletlen, hogy többször is kitért az erőltetett, néhol túlzottnan személyeskedő vita elől, mivel „ilyen eljárással szemben a komoly megbotránkozásnak van helye”.⁶⁹ Minden bizonnyal ennek köszönhető, hogy Révész Imre már írásának elején kijelentette: nem látja szükségét a

„Kálvin–Servet-ügy tárgyalásába belemenni [...], falra borsót hányni, s a 100 lapra terjedő 'kürtöléssel' szemben a rég ismert és bebizonyított tényeket újra elismételni.”⁷⁰

Jancsó Sándor méltán híressé vált műve Nagyenyeden jelent meg 1894-ben *Kálvin János élete és egyházpolitikája* címmel. A szerző röviden és lényegretörően vizsgálta Szervét Mihály életét, tudományos működését és bírósági perét, és arra a meggyőződésre jutott, hogy Szervét vesztére ment Genfba, ugyanis azt

⁶⁴ Porter, John Scott: *Servetus and Calvin: Three Lectures on Occasion of the Three Hundredth Anniversary of the Death of Michael Servetus, Who, on the 27th of October, 1553, Was Burnt Alive for Heresy at the Instigation of John Calvin*. Edward T. Whitfield, London 1854. (Porter könyvének a H. Henry Meeter Center for Calvin Studies (Grand Rapids, USA) állományában BX9869.S4 P6-os jelzettel rendelkező másolatát vizsgáltam 2014 júliusában. Porter munkáját érdemes összevetni a következőkkel: Rilliet, Albert: *Calvin and Servetus. The Reformer's Share in the Trial of Michael Servetus*. J. Johnstone, Edinburgh 1846. Willis, Robert: *Servetus and Calvin. A Study of an Important Epoch in the Early History of the Reformation*. H. S. King & Co., London 1877.

⁶⁵ Kanyaró Ferenc: Unitárius történetírás és kálvinorthodoxia (V. rész). In: *Keresztyény Magvető* XXVIII (1893/4), 230.

⁶⁶ Ua. (VIII. rész). In: *Keresztyény Magvető* XXIX (1894/4), 224.

⁶⁷ Ua. (I. rész). In: *Keresztyény Magvető* XXVII (1892/5), 278.

⁶⁸ Révész Kálmán: *Unitárius történetírás legújabb remeke. Néhány megjegyzés Kanyaró Ferenc Unitárius történetírás és kálvinorthodoxia című munkájára*. Csokonai Nyomda és Kiadó Részvénytársaság nyomása, Debrecen 1895.

⁶⁹ Uo. 9.

⁷⁰ Uo. 6.

gondolta, ha összefog a reformátorral szembenálló libertinokkal, megbuktathatja Kálvint.⁷¹ Jancsó Sándor azt erősíti meg, hogy Kálvin és Szervét többször is megújuló vitája elsősorban a teológiai tudományok „mezején folyt,” ugyanis a tanácstagok mindent elkövettek annak érdekében, hogy a „pörben” résztvevők személyes sérelmei ne befolyásolják az ítéletozatalat. Így döntő fontosságú megállapítást tesz: Kálvin hitbéli-tudományos, nem pedig közhatalmi vagy politikai értelemben aratott döntő győzelmet Szervét felett.⁷² A nagyenyedi tanár a spanyol orvos máglyahalálával kapcsolatban pedig megállapítja: a reformátor eljárását már jó néhány kortársa is a katolikus inkvizícióhoz hasonlította, őt „azonban nem szabad a 19. század mértékével mérni”, és Révész Imréhez, illetve Balogh Ferenchez hasonlóan elismerte:

„[bár] a reformáció a lelkiismeret szabadságát és a vallásos türelmet írta zászlájára, azt még maguk a reformátorok sem tudták teljesen átélni, mert emberek voltak, és még nagymértékben koruk befolyása alatt álltak.”⁷³

5. Szervét és a korai magyar nyelvű Kálvin-életrajzok (1895–1898)

Ekkoriban történt, hogy Bokor József, a *Pallas Nagy Lexikona* szerkesztője azzal a kéréssel fordult Balogh Ferenchez 1892. július 15-én írott levelében, hogy a neves magyarországi lexikon részére készítsen egy-egy tanulmányt Kálvin János és Révész Imre életéről. Balogh Ferenc 1895-ben küldte el a genfi reformátorról szóló cikkét a lexikon szerkesztőségének, amely a sorozat tizedik kötetében még abban az évben meg is jelent.⁷⁴ A szócikknek az az érdekessége, hogy teljesen elhallgatja Szervét kivégzését. Balogh Ferenc csupán egyszer említi a spanyol orvos nevét, ám jelzi az olvasóknak, hogy Szervétről a lexikon sorozat egyik későbbi kötetében lesz szó. Farkas József *Servet* című szócikke azonban nem vizsgálja a reformátor szerepét a spanyol orvos kivégzésében, Kálvin nevét pedig csupán kétszer említi.⁷⁵

Budai János gazdagon illusztrált *Kálvin János élete* (1896) című könyvében szintén hallgatás övezte Kálvin szerepét Szervét elítélésében.⁷⁶ A „szerzői csend” minden bizonnyal annak tulajdonítható, hogy műve elsősorban a protestáns

⁷¹ Vö. Jancsó Sándor: *Kálvin János élete és egyházpolitikája*. Baldi Károly könyvkereskedése, Nagyenyed 1894, 44.

⁷² Uo. 45.

⁷³ Uo. 46.

⁷⁴ Balogh Ferenc: Kálvin János szócikk. In: *Pallas Nagy Lexikona*. X. kötet, Pallas Irodalmi és Nyomdai Részvénytársaság, Budapest 1894, 73–75.

⁷⁵ A lexikon Servet Mihályról szóló rövid tanulmányát Farkas József, Révész Imre *Kálvin életének* recenzense készítette. Ld. Farkas József: Servet Mihály. In: *Pallas Nagy Lexikona*. XIV. kötet. Pallas Irodalmi és Nyomdai Részvénytársaság, Budapest 1897, 1069–1070.

⁷⁶ Budai János: *Kálvin élete*. Hornyánszky Viktor kiadása, Pest [1896], 76–81.

nagyközönségnek készült. A cél tehát nem a reformátor tévedéseinek, hanem sokkal inkább nagyságának bemutatása volt.⁷⁷

Mindazonáltal a századfordulón két olyan összefoglaló egyháztörténeti kézikönyv is megjelent, amely korántsem nyilatkozott elismerően a genfi reformátor személyiségéről. Zoványi Jenő sárospataki tanár 1898-ban publikálta a *Theologiai Ismeretek Tára* című könyvsorozatának második kötetét. A lexikonszócikk a genfi egyház „dictátoraként” mutatta be Kálvint, aki „elnyomta a nézeteivel szemben nyilatkozó akármilyen ellenzéket,” és hitzsarnokságával máglyára küldte a spanyol orvost, Szervét Mihályt.⁷⁸ Azonban Zoványi Jenő nézetei, amelyek nem voltak azonosak Kálvin szolgálatának hagyományos és egyházi köztudatban élő értékelésével, ekkor még erőteljesebb kritika nélkül maradtak, ugyanis Révész Kálmán szerint a lexikonszócikk „egészen tisztességes és elfogulatlan és tárgyilagos életrajzot és méltatást adott Kálvinnról”.⁷⁹ Ez azonban már nem mondható el arról a második, nagyszabású egyháztörténeti munkáról, amelynek szerkesztésére ugyancsak Zoványi Jenő kapott megbízatást.

6. Harmadik összecsapás Kálvin felett: a Warga–Zoványi-ügy (1908–1912)

A Tiszáninzeni Református Egyházkerület 1903. szeptember 28-án kötött szerződést Zoványi Jenővel, hogy Warga Lajos „legtehetségesebb és legbuzgóbb tanítványaként”⁸⁰ ő készítse el tanára összefoglaló művének⁸¹, *A keresztyén egyház történelmének* revideált kiadását. Szakszerű és gondos „szerkesztői” munkára volt szükség, ugyanis az elkészült köteteket a nagy egyházi közadakozás árán útjára induló *Református Egyházi Könyvtár* sorozatának első három részeként kívánták megjelentetni. De Zoványi Jenő revideáló munkája igen különösnek bizonyult, hiszen – saját bevallása szerint – az egyháztörténelmi tudomány legújabb vívmányait nem volt szabad érvényesíteni a főszövegben, ezért a Warga-féle egyháztörténet utolsó, harmadik kötetét egy *Függelékkel* látta el. Ezzel a rö-

⁷⁷ Erre enged következtetni: Vándor: Kálvin. In: *Debreceni Protestáns Lap* XXVIII. (1908/19), 289. (Ez után DPL.)

⁷⁸ „[Kálvin] hitzsarnokságának leghíresebb példája a spanyol Servet Mihály kivégzése volt.” Zoványi Jenő: *Theologiai ismeretek tára*. II. kötet, [k. n.], Mezőútr 1898, (219–223) 222.

⁷⁹ Révész Kálmán: Kálvin legújabb méltatója. In: *SRL* IV. (1908/32), (337–339) 337.

⁸⁰ Bucsay Mihály: Megemlékezés Zoványi Jenőről (1865. 09. 11. – 1958. 07. 24.). In: *Theologiai Szemle* II. Új folyam (1958/4), 363–365.

⁸¹ Warga Lajos: *A keresztyén egyház történelme*. I–II. kötet. Steinfeld Béla kiadása, Sárospatak 1880–1884. „Megjelent Warga Lajostól egy *Keresztyén egyháztörténelem* két kötetben 1870-ben, illetőleg 1876-ban. Ennek átdolgozását három kötetre tervezte, de *A keresztyén egyház történelmének* 1880-ban megjelent első és 1884-ben [1887!] megjelent második kötete után hátralevő tizenhat éve alatt a harmadik kötetből már nem többet, mint huszonnégy ívet nyomathatott ki s kéziratban is csonkán hagyta.” Zoványi Jenő: *A magyarországi protestantizmus története 1895-ig*. II. kötet, 355.

vid, mindössze tízoldalas kiegészítéssel a tudományterület legújabb meglátásait kívánta bemutatni.⁸²

A *Függelék*ben Zoványi Jenő megemlékezett a magyar reformáció legelesebb képviselőiről, de mellettük Luther, Zwingli és Kálvin személyéről is. Itt azonban a következőt írta Kálvin hagyományos és az egyházi köztudatban élő képével szemben:

„A dicsőített Calvin még nem is tekinthető a szó szokott értelmében vett reformátornak, [...] működése nem is volt egyéb szervezésnél és rendezésnél,” [amely] csak igen szűk kört: egy várost érintett csupán.”⁸³

Zoványi Jenő szerint az igazi világreformátor Luther volt, s vele ellentétben Kálvin (1.) nem is volt reformátor, (2.) csupán egy olyan közvetítő, akiből (3.) hiányzott mindaz a teremtő lélek és (4.) önfeláldozó bátorság, amely (5.) Lutherhez hasonlóan világreformátorrá emelte volna őt. Elfogult és szakmailag nem kellőképpen megalapozott írásában nem tért ki a szomorú Szervét-ügy „újrátárgyalására”, mégis ezt írta:

„Hiteles adatok nyomán a protestáns történetíróktól is elfogadott tény, hogy szörnyű kegyetlenségek egész sorában nyilatkozott meg Calvinnak a legvadabb türelmetlenséggé fajult erkölcsi szigora.”⁸⁴

Ezek a sorok Kálvin János születésének küszöbön álló jubileuma (1909) előtt jelentek meg, így hát nem volt csoda, hogy a *Függelék* igen érzékenyen érintette a protestáns értelmiséget. A genfi reformátor személyét, valamint egyház- és társadalomformáló szolgálatát leértékelő megjegyzései jelentős szakmai és nem kevésbé személyes viták keresztüzébe kerültek.

Radics György, a Parókiális Könyvtárbizottság tagja a Konvent tavaszi ülésének negyedik napján (1908. április 25.) még boldogan beszélt arról, hogy teljesen elkészült Warga Lajos keresztyén egyháztörténelme,⁸⁵ de az ülés végén Segesdy Ferenc már arról tájékoztatta a Konvent tagjait, hogy az említett könyvsorozat Zoványi Jenő által átnézett és bővített harmadik kötetében

„Z. Kálvint olyan megítélésben részesíti, amilyenben ez a nagy ember legfeljebb a r. kath. történetírók műveiben részesült.”⁸⁶

⁸² Zoványi Jenő: Függelék. In: Warga Lajos: *A keresztyén egyház történelme*. Szerk. Antal Géza. Református Egyházi Könyvtár III. A Magyar Református Egyház kiadása, Sárospatak 1908, 728–738.

⁸³ Uo. 731–732.

⁸⁴ Uo. 733.

⁸⁵ Tudósító: A református Konventről. In: SRL IV. (1908/19), 194–196.

⁸⁶ „Kikerült ugyanis a sajtó alól [...] Warga L.-féle egyháztörténetnek Zoványi Jenő által átnézett és bővített 3-dik kötete. Ez a kötet, amint magunk is meggyőződünk felőle, a Zoványi által írt részeiben olyan ítéleteket mond nemcsak az újabb magyar prot. theologiai és bölcséleti irodalom művelőiről, amelyeknek egyike-másika még sajtópörökre is adhat alkalmat. [...] annyi kétségtelen, hogy a Warga-féle egyháztörténelem 3-dik kötetének [...] nem szabad úgy a parókiális könyvtárakba bekerülnie, amint azt Zoványi Jenő megbővítettel!” Tudósító: A refor-

Segesdy Ferenc értesülései nyomán világossá vált, hogy Zoványi Jenő rövid, kritikai írása az egyházkerületi és az országos Parokhiális Könyvtárbizottság ellenőrzése nélkül került ki Radil Károly sárospataki nyomdájából. A *Függelék* a Warga-féle egyháztörténet utolsó, III. kötetének volt része, amelyet több ezer példányban adtak ki.

A Konvent „nagy megütközéssel értesült a dologról,” de a szétosztásra váró könyvek további sorsának tárgyában mégsem jutott egységes állásfoglalásra, ugyanis némelyek a teljes kötet publikálásának megakadályozását, mások pedig csupán a *Függelék* eltávolítását indítványozták. Végül a kialakult helyzet megnyugtató tisztázása az országos (később az egyházkerületi) Parokhiális Könyvtárbizottság feladata lett, amely május 4-én „bizalmas jellegű ülést” tartott.⁸⁷

A Tiszáninneri Református Egyházkerület tavaszi közgyűlése az egyik legfontosabb napirendi pontjaként határozta meg a „Zoványi-ügyet”, amelynek átfogó tárgyalására az ülészak második napján, 1908. május 20-án került sor. A kerületi Parokhiális Könyvtárbizottság állásfoglalása az érdeklődés középpontjába került, hiszen a résztvevők egy értelemmel „a legmélyebb megbotránkozásukat fejezték ki Zoványi J. kegyeletlen és igazságtalan kritikája felett”.⁸⁸ A bizottsági tagok közül ketten, név szerint Nemes Lajos és Nagy Ignác még ennél is tovább mentek. Zoványi Jenő azonnali felmentését indítványozták, mert meggyőződésük szerint tarthatatlan volt, hogy olyasvalaki tanítsa „a leendő kálvinista papokat, aki nem tartotta Kálvint reformátornak.”⁸⁹

A bizottsági tagok között nem jött létre konszenzus a kötet sorsa tekintetében, ezért csak egy rövid határozatot juttattak el az országos Parokhiális Könyvtárbizottsághoz:

„Z. Kálvinról olyan képet rajzolt, amely kiválóan alkalmas arra, hogy a genfi reformátorról, akiről eddig büszkén nevezgettük magunkat kálvinistáknak is – minden időre visszaborzadjunk [...]. Z. műve nem foglalhat helyet az országos parokhiális könyvtárbizottság kiadványai között.”⁹⁰

mátus egyetememes Konventről (I. rész). In: *PEIL* LI. Új folyam (1908/17), 261–263. (II. rész). In: uo. (1908/18), (277–280) 279–280. Ld. még Szerkesztő: A Zoványi–Kálvin ügyről. In: *SRL* IV. (1908/20), 210.

⁸⁷ Tudósító: Ülésezett a Parokhiális Könyvtárbizottság. In: *PEIL* LI. Új folyam (1908/19), 298.

⁸⁸ Tudósító: A tiszáninneri református Egyházkerület tavaszi közgyűlése. In: *SRL* IV. (1908/21), 218–219. Minderről a *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* így tudósított: „A legelsőik között került tárgyalás alá a parokhiális könyvtárbizottságnak a Warga-Zoványi-féle egyháztörténelem harmadik kötetére vonatkozó átirata, a melyben a bizottság a felől kért véleményt a kerulettől, hogy [...] mennyiben tartotta meg Zoványi a kerülettel kötött szerződést? Az egyházkerületi Parokhiális Könyvtárbizottság betervezett véleménye [...] kimondta: [...] Zoványi megszegte a szerződés 2-ik pontját, és hogy a függelék kihagyandó a kötetből.” Ld. Tudósító: Egyházkerületi gyűlések. In: *PEIL* LI. Új folyam (1908/22), (347–348) 347.

⁸⁹ Tudósító: Egyházkerületi gyűlések. In: *PEIL* LI. Új folyam (1908/22), (347–348) 347.

⁹⁰ Tudósító: A tiszáninneri egyházkerület lelkesítő könyvtár-bizottságának véleményes javaslata a Warga-Zoványi-féle Ker. Egyháztörténet III. kötetéről. In: *SRL* IV (1908/22), 230.

Az egyházkerület állásfoglalása világos és egyértelmű volt: a Warga-féle egyháztörténet Zoványi Jenő által revideált III. része nem szolgálja a magyar reformátusság érdekét, ezért a kötetek szétosztását egy későbbi időpontra kell halasztani. Ám addig is az országos Parokhiális Könyvtárbizottságnak kell javaslatot tennie a *Függelék* esetleges eltávolításáról vagy átdolgozásáról. Erre azonban nem került sor, ugyanis a református Konvent rendkívüli, 1908. június 30-án tartott ülésének jegyzőkönyve ezt örökítette meg:

„A mű átdolgoztatása a Tiszáninneni Egyházkerületre bízott, illetve hagyatott, mert időközben Z. J. követelésére, a szerzői díjat önkéntesen – az Orsz. P. Könyvtárral való egyezkedése nélkül – felemelte, s ezzel magát szerződő félnek tekintette.”⁹¹

A megoldás áthárításának valódi hátterében minden bizonnyal az állt, hogy az országos Parokhiális Könyvtárbizottság szerint elsősorban az egyházkerület „feladata” lett volna gondoskodni „Zoványival szemben az ellenőrzési jog gyakorlásáról”.⁹²

Az egyházkerület Zoványi Jenőt „elítélő” határozata mégsem hozott megnyugvást az ügyben, ugyanis a *Függelékkel* kapcsolatos tudományos és személyes viták egyre inkább a helyi és az országos sajtóorgánumok érdeklődésének célkeresztjébe kerültek. Nem volt kivétel ezalól a *Sárospataki Református Lapok* sem, ugyanis a hetilap főszerkesztője, Radácsy György az 1908-as esztendő második felében kíméletlen harcot vívott a genfi reformátor jelentőségét lekicsinylő Zoványi Jenő ellen. A szerkesztők kezdetben ahhoz az elvhez tartották magukat, hogy a tudományos harcokat elsősorban a tudomány mezején kell megvívni, ezért egy nagyszabású, 13 részből álló szakmai cikksorozatot indítottak útjára *Kálvin a történelem ítélőszéke előtt* címmel, amelyben többek között Harnack Adolf, Balogh Ferenc, Guizot Ferenc, Révész Imre és Emile Doumerque Kálvin emlékét méltató írásait mutatták be.⁹³ A cikksorozat nagy visszatetszést vál-

⁹¹ Tudósító: A református Konventről. In: *SRL IV* (1908/27), 290–292. A *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* tudósítója hasonlóan fogalmazott: „Dr. Antal Géza előterjesztésében a Warga-Zoványi-féle egyháztörténelmi mű ismeretes ügye került ezután szőnyegre. A Parókhialis Könyvtárbizottság javaslata alapján, [az] ügy megoldását a konvent rábízta a Tiszáninneni kerületre, anynyival is inkább, mivel a szerződést Zoványival ez a kerület kötötte meg, s mivel *elismerte*, hogy a bonyodalom megoldása elsősorban az ő erkölcsi kötelessége. Hogy a Tiszáninneni kerület miként fogja a dolgot megoldani, nem tudjuk; a közvélemény azonban, mind a Parókhialis Könyvtárbizottságban, mind a Konventen abban csúcsosodott ki, hogy a Warga-féle egyháztörténelem 3-dik kötete, úgy, a hogy azt Zoványi átdolgozta, illetve megbővítette, nem kerülhet bele a Parókhialis Könyvtárakba.” Ld. Referens: A ref. egyetemes Konvent rendkívüli ülése. In: *PEIL LI. Új folyam* (1908/27), (418–421) 420.

⁹² Uo.

⁹³ Szerkesztő: Kálvin a történelem ítélőszéke előtt (I. rész). In: *SRL IV.* (1908/23), 242–244; (II. rész). uo. (1908/24), 253–254; (III. rész) uo. (1908/25), 263–266; (IV. rész) uo. (1908/26), 276–277; (V. rész) uo. (1908/27), 288–290; (VI. rész) uo. (1908/30), 321–323; (VII. rész) uo. (1908/31), 330–331; (VIII. rész) uo. (1908/33), 352–353; (IX. rész) uo. (1908/34), 360–362; (X.

tott ki, mert a hetilap munkatársai küldöldi kutatókat is megszólaltattak, s így „Zoványi-ügyet” a nemzetközi sajtó tudtára adták.⁹⁴ Ezzel a négyszázados Kálvin-ünnepélyre készülő református egyház igen nehéz helyzetbe került, hiszen az egyetemes Konvent minden igyekezetével azon volt, hogy a reformáció Genfben felállítandó emlékművén (Monument International de la Réformation) ott legyen

„[a magyar] nemzet legalább valamelyik hőisével (pl. Bocskai István) és reformátorával (pl. Szegedi Kis István, Méliusz Juhász Péter) [...]”⁹⁵

Zoványi Jenő Kálvint lekicsinylő megjegyzéseinek nemzetközi hírüladása, nem kis fejtörést okozott a konventi tagok számára.⁹⁶ Így a *Sárospataki Református Lapok* szerkesztőse inkább hazai vizekre evezett, és a rövid, tudományos értekezések sorát először a Warga-féle egyháztörténet revideált kiadásának recenziójával,⁹⁷ majd Révész Kálmán *Kálvin legújabb méltatója*⁹⁸ című írásának közreadásával folytatta. A lap azt kívánta bizonyítani ezzel, hogy Zoványi Jenő nemcsak a reformátor szerepét ítélte meg tévesen, hanem egyszersmind

rész) uo. (1908/35), 373–374; (XI. rész) uo. (1908/36), 382–383; (XII. rész) uo. (1908/37), 392–395; (XIII. rész) uo. (1908/38), 404–406.

⁹⁴ „Valóban sajnáljuk, hogy a sárospatakiak a külföld kiválóbb egyháztörténészeit kérték föl bírának, s így kivitték az ügyet a külföldre. Az ilyen híradásokból a rólunk oly keveset tudó külföldi protestáns testvéreink ugyancsak különös képet alkothattak a kontinens legnagyobb református egyházáról: a magyarról! Erre nem is lett volna szükség!” Kovács J. István: A Servet-ügy aktái (I. rész). In: *PEIL* LI. Új folyam (1908/47), 743–744.

⁹⁵ Tudósító: A magyar ref. egyetemes Konvent Kálvin emlékének. In: *SRL* IV. (1908/27), 286–287; Gyenge János: A genfi Kálvin emlék (I. rész). In: *DPL* XXVIII. (1908/16), 243–244; (II. rész) uo. (1908/19), 291–292.

⁹⁶ A kialakult helyzetet súlyosbította, hogy a *SRL* szerkesztőse által felkért nemzetközi tudósokkal Zoványi Jenő is felvette a kapcsolatot, és a *Függetlenség*ben közölt értesüléseinek a tudományos igazolását kérte. Ld. Zoványi Jenő: Tudomásul. In: *DPL* XXVIII. (1908/22), 345. A tudósok közül Harnack Adolf válaszelevelét is a *DPL* közölte. Harnack leveleiből kiderül, hogy a téma fontossága ellen „nem kíván beleegyezni a vitába”. Ld. Szerkesztő: A Harnack levele Zoványihoz és a tanulságok. In: *DPL* XXVIII (1908/26), 407–408. Ld. később: Csikesz Sándor: Berlini levél. In: *PEIL* LII. Új folyam (1909/29), 482–484.

⁹⁷ Recenzens: A Warga-féle egyháztörténet revideált kiadása (I. rész). In: *SRL* IV. (1908/25), 266–267; (II. rész) uo. (1908/26), 277–278; (III. rész) uo. (1908/28), 301–302.

⁹⁸ Révész Kálmán: Kálvin legújabb méltatója. In: *SRL* IV. (1908/32), 337–339. Révész cikkében Zoványi Jenő munkásságát Kanyaró Ferenc fellépéséhez hasonlítja, amely azért is érdekes, mert a Debreceni Református Kollégium Nagykönyvtárában még napjainkban is megtalálható Kanyaró Ferenc *Unitárius történetírás és kálvinorthodoxia* című könyvének azon példánya, amelyet a szerző barátjának, Zoványi Jenőnek ajánlott. (Megtalálható 2–43551-es jelzettel.) Zoványi Jenő ekkoriban (1891–1894) Kolozsváron szolgált lelkészként. Később többen is bírálták őt amiatt, hogy a Kálvin-jubileum során felolvasást tartott az unitárius Dávid Ferenc Egyletben. Ld. Glossator: Ágodi szélgjegyzeteihez. In: *PEIL* LII. Új folyam (1909/22), 349–350; A Glossator: Ágodi szélgjegyzeteihez cikkére reagál: Zoványi Jenő: Nyilatkozat. In: *PEIL* LII. (1909/24), 383. A Zoványi Jenő nyilatkozatára született feleletet ld. Glossator: Nyilatkozat. In: *PEIL* LII. Új folyam (1909/24), 383. Erre reagál: Faluvégi Áron: Glossatornak. In: *PEIL* LII. Új folyam (1909/26), 412–413. Erre válaszol: Glossator: Nyilatkozat. In: *PEIL* LII. Új folyam (1909/26), 413.

„revisori munkáját” is hanyagul látta el. Ugyanis szerződése értelmében elsődlegesen az lett volna Zoványi feladata, hogy a mű első kiadásában fellelhető kisebb hibákat kijavítsa, és a fő szöveget gondozza. Ezzel szemben a recenzensek azt találták a sorozat II. kötetéről, hogy a revideált munka sok kifogás alá esik, mert az első kiadásban megtalálható hibák jó része az átnézett, második kiadásban (1906) is szerepelt.⁹⁹ A recenzensek mélyen hallgattak az ügyről, de ha egybevetjük a Warga-féle egyháztörténet első kiadását és Zoványi Jenő elhíresült *Függelékét*, rögtön szembetűnik, hogy Zoványihoz hasonlóan maga Warga Lajos is igen szigorúan vélekedett a genfi reformátorról:

„Kálvinnal megtörtént, hogy bitorolva Istennek a bírói székét, a lelkiismeretek felett kívánt ítélni [...], a hideg, zsarnoki ész feltétlenül uralkodott rajta [...] s nemegyszer a máglyáig üldözte a veszélyesnek vélt tanok hirdetőit. Így volt ez Servet Mihály esetében is.”¹⁰⁰

A mű első kötete 1882-ben mégis pozitív kritikát kapott Radácsi György recenziójától.¹⁰¹ Így Zoványi Jenő érvelése helyesnek és érvényesnek bizonyult a *Debreceni Protestáns Lap* hasábjain, amikor ezt írta az őt ért támadások miatt:

„[Radácsi úr] a *Sárospataki Lapok*-ban egykor azt írta Warga művének a reformátorokkal foglalkozó részéről, hogy Luther [...] Kálvin mindmegannyi kidomborodott alakokká válnak kezei között, akiknek erényeit és gyöngeségeit épp oly őszintén és élesen emeli ki, mint [...] elismerésre méltó jó tulajdonságait.”¹⁰²

A kezdetben szakmai-tudományos vita azonban már személyes, sértő hangvételűvé vált Papp József tomori lelkipásztor cikkeinek közlésével¹⁰³, aki még attól sem riadt vissza, hogy a sárospataki tanár áttérésével¹⁰⁴ kapcsolatban hírül adja:

⁹⁹ A Warga-féle egyháztörténet revideált kiadása (I. rész). In: *SRL* IV. (1908/25), 266.

¹⁰⁰ Warga Lajos: *A keresztényen egyház történelme*. II. kötet. Steinfeld B., Sárospatak 1887, 119. Warga Lajos Kálvin-kritikája érezhetően visszafogottabb volt korábbi műveiben: „Servet kivégzését, mint sötét foltot a reformáció történetéből semmi sem törölheti ki [...], hitbuzgósága ösztönözte néha keménységre, zordonságra, mely a meggyőződésével ellenkező véleményt nem tűrte, s a veszélyesnek ítélt tanok hirdetőit néha a máglyáig üldözte. Ezen határt nem ismerő szigor az árny, mely a minden tekintetben nagy férfiú dicsőségét nem engedi homálytalan fényben ragyogni.” Warga Lajos: *Keresztényen egyháztörténelem*. II. kötet, Steinfeld Béla kiadása, Sárospatak 1870–1876, 93–94.

¹⁰¹ Radácsi György: Könyvismertetés (Warga-féle egyháztörténet). In: *Sárospataki Lapok* I (1882/3), 42–43. A *Sárospataki Lapok* 1882-ben indult, majd 1905-ben szűnt meg, átadva helyét a *SRL*-nak. Ld. Nagy Júlia: A Sárospataki Református Lapok: a Sárospataki Református Főiskola kulturális és tudományos hetilapja. In: *Magyar Könyvszemle* CXIV. (1998/2), 125–135.

¹⁰² Szerkesztő: A Harnack levele Zoványihoz és a tanulságok. In: *DPL* XXVIII (1908/26), 408.

¹⁰³ Papp József: Kínos helyzet. In: *SRL* IV. (1908/24), 250–251; uő: Őszi gyűlések előtt. *SRL* IV. (1908/34), 358–359.

¹⁰⁴ Tudniillik Zoványi Jenő Szilágyozoványban született 1865. szeptember 11-én, apai részről római katolikus, anyai részről református családban. Krausz Jenőként anyakönyvezték, tizennyolc

„Zoványi Jenő nem meggyőződésből, csak földi érdekből kálvinista, én már régóta tudom. Saját maga beszélte el nekem [...], hogy ő bizony szerzetes akart lenni.”¹⁰⁵

A lap szerkesztői pedig örömmel közölték Papp *Őszi gyűlések előtt* című cikket a Tiszánineni Református Egyházkerület soron következő ülése előtt, amelyben immár sokkal határozottabb fellépést sürgetett Zoványi Jenő ellen: az akadémia ifjú hallgatóinak hitszilárdságra, nem pedig Zoványi tanár úr Kálvint kiírtó felfogására van szüksége. Nem sokkal ezután már felhívást intézett az olvasókhhoz:

„Követeljük együttes erővel, hogy Z. J. sárospataki theologiai tanár [...] kínos szolgálata alól felmentessék.”¹⁰⁶

A *Sárospataki Református Lapok* „korrekt” eljárásának része volt az is, hogy egyszerűen sem adott lehetőséget Zoványi Jenőnek arra, hogy kifejtse ellenvéleményét. Ezért a *Függetlékre* vonatkozó meglátásait a *Debreceni Protestáns Lap* tette közzé. Szép példa erre Zoványi Antal Gézához, az országos Parokhiális Könyvtárbizottság előadójához írt levelének közreadása is, amelyben kijelentette: értetlenül áll a kialakult vita előtt, hiszen munkája során mindvégig bízott abban, hogy a mélyreható tudományok alapján álló és minden előítéllettől mentesen létrejött meggyőződését szabadon nyilváníthatja ki, éppen úgy, mint Fáy András, Szilágyi Ferenc vagy éppen Szász Károly.¹⁰⁷ Zoványi Jenő tehát a vélemény szabadság elleni támadásként értékelte a *Függetlék*hez kapcsolódó vádakat. Véleményét később a vezető politikai napilapok többsége is elfogadta és magáévá tette, például a *Pesti Hírlap* és *Magyarország* is. Mindez odavezetett, hogy például a Pozsonyi Ágostai Hitvallású Evangélikus Theologia tanárai közösen léptek fel Zoványi Jenő védelme érdekében, és megfogalmazták a *Protestáció a gondoltszabadság ellen* című állásfoglalásukat.¹⁰⁸ A sárospataki tanár

éves volt, amikor a római katolikus hitről református hitre tért át. Ld. Kiadó utószava. In: Zoványi Jenő: *A magyarországi protestantizmus története 1895-ig*. II. kötet, 435–438.

¹⁰⁵ Papp József: Hazai előkészületek Kálvin születésének négy százados emlékünnepe. In: *SRL IV* (1908/29), 310–311.

¹⁰⁶ Papp József: *Őszi gyűlések előtt*. *SRL IV* (1908/34), 359.

¹⁰⁷ Zoványi Jenő: Levél Antal Gézához, az országos Parokhiális Könyvtárbizottság előadójához. In: *DPL XXVIII*. (1908/18), 295–287. Zoványi védekező iratai később önálló kiadványban is megjelentek. Ld. Zoványi Jenő: *A Wargha-Zoványi-ügy felvilágosító irata*. László-nyomda, Miskolc 1908. Zoványi irataira reagál: Révész Kálmán: Kálvin legújabb méltatója. In: *SRL IV*. (1908/32), 337–339. Ld. még: Zoványi Jenő: A Harnack levele Zoványihoz és a tanulságok. In: *DPL XXVIII* (1908/26), 407–408.

¹⁰⁸ Masznyik Endre (szerk.): *Protestáció a gondoltszabadság ellen. Az akadémiai tanárok 1908. július 8-iki értekezletének jegyzőkönyve*. Hornyánszky Aladár, [h. n.] 1908. A művet részletesen ismerteti: H. I.: *Protestáció a gondoltszabadság megtámadtatása ellen*. In: *PEIL LI*. Új folyam (1908/35), 553–554. A *SRL* szerkesztősége érzékenyen reagált a tanári kar állásfoglalására. Ld. A pozsonyi prókátorsághoz. In: *SRL IV* (1908/35), 369–371.

melletti kiállások azonban hatástalannak bizonyultak,¹⁰⁹ ugyanis a főiskola igazgatótanácsa 1908. szeptember 21-én az alábbi indítványt nyújtotta be a Tiszáninneri Református Egyházkerülethez:

„Igazgatótanácsunknak sem hatalma, sem bírói jogköre sincs arra nézve, hogy a kálvinista szellem ellen elkövetett vétségeket megtorolhassa. [...] ezért tisztelettel javasoljuk [az egyházkerületnek], hogy a Zoványi Jenő tanár úr által betöltött egyháztörténelmi tanszékre oly irányú tanárt méltóztassék alkalmazni, akinek a hithűségében meg lehet bízni, Z. J. tanár úr pedig mozdíttassék el tanári állásából.”¹¹⁰

A Miskolcon ülésező egyházkerületi közgyűlés másnap magáévá tette az igazgatótanács javaslatát,¹¹¹ és újabb fegyelmi eljárást indított Zoványi Jenő ellen,¹¹² akit végül az egyházkerületi bíróság szeptember 23-án tartott ülésén fel is mentett tanári állásából.¹¹³ A sajtó igen érzékenyen reagált felmentésére. A jelentősebb sajtóorgánumok közül például a *Pesti Hírlap*, az *Újság*, az *Alkotmány*, a *Budapesti Hírlap*, a *Pesti Napló*, a *Magyarország* és a *Budapest* lapok mondhatni napi rendszerességgel közöltek bíráló cikkeket az egyházkerület és a Sárospataki Főiskola gondolat- és vélemény szabadságot üldöző eljárásáról.¹¹⁴ Ezzel „a kérdés szenzációhajhászó napilapok martaléka”¹¹⁵ lett, írta csalódottan Kovács J. István. A vita teológiai-tudományos vonatkozásai egyre inkább háttérbe szorultak, s az ügy bírósági-jogi útra terelődött.¹¹⁶ A konventi elnökség által delegált bíró-

¹⁰⁹ Ld. Kálvinista: Legyünk igazságosak. Tiszteletteljes indítvány a főtiszt. egyetemes Konventhez a Warga–Zoványi-féle Egyháztörténelem ügyében. In: *DPL XXVIII*. (1908/22), 341–342.

¹¹⁰ Tudósító: A főiskolai igazgatótanács javaslata a Zoványi-ügyben az Egyházkerülethez. In: *SRL IV* (1908/39), 420–421.

¹¹¹ Ld. Tudósító: A tiszáninneri ref. Egyházkerület folyó évi őszi közgyűlése. In: *SRL IV*. (1908/39), 421–424.

¹¹² Tudósító: Egyházkerületi gyűlések. In: *PEIL LI*. Új folyam (1908/39), 620.

¹¹³ Tudósító: A tiszáninneri ref. Egyházkerület őszi közgyűlése. In: *Pesti Hírlap XXX*. (1908/228), 14.

¹¹⁴ G.: A Zoványi-ügy és a sárospataki főiskola. In: *Pesti Hírlap XXX*. (1908/253), 11–12. Vö. Szerkesztő: A Pesti Hírlap újabb támadása a Sárospataki Főiskola ellen. In: *SRL IV* (1908/43), 459–460; Szerkesztő: Tiltakozás a s. főisk. meghurcoltatása és a sajtóterrorizmus ellen. In: *SRL IV*. (1908/45), 477–479; Réz László: Nyílt levél a Sárospataki Református Lapok szerkesztőségéhez. In: *SRL IV* (1908/46), 489–490; Szerkesztő: A Zoványi-ügyben. In: *SRL IV* (1908/47), 504–505. Ld. még: Balogh Ferenc: A pozsonyi ág. hitv. hittanárok támadása a református egyház és Kálvin ellen. In: *SRL IV* (1908/44), 469–470. A *DPL* szerkesztősége nem kívánt részt venni a vitákban, ezért visszafogott írásokat közölt: Vándor: Kálvin. In: *DPL XXVIII* (1908/19), 289; Baltazar Dezső: Kálvin János. In: *DPL XXVIII* (1908/19), 290–291. A debreceni „hallgatás” minden bizonnyal annak is köszönhető, hogy Hegyemegi Kiss Áron halála miatt a figyelem elsősorban az új püspök, Erőss Lajos megválasztására összpontosult. Ld. bővebben: Baráth Béla Levante: *Hegyemegi Kiss Áron Tiszántúl millennium kori püspöke: Egy 19. századi református egyházkormányzó életútjának ismertetése*. Helikon Kiadó, Budapest 2012.

¹¹⁵ Kovács J. István: A Servet-ügy aktái (I. rész). In: *PEIL LI*. Új folyam (1908/47), 743–744.

¹¹⁶ Tudósító: Bíróküldés Zoványi legújabb fegyelmi ügyében. In: *SRL IV*. (1908/44), 473–474. A cikk szerint Zoványi Jenő élt delegálási jogával, ezért a Konvent elnöksége ügy határozott,

ság első fokon felmentette Zoványit Jenőt „az egyháziasság ellen való vétség alól” (1909. október 20.),¹¹⁷ de másodfokon már helyt adott dr. Nagy Dezső ügyész fellebbezésének, és 1910. április 6-án „theol. tanári hivatalától, fél nyugdíj mellett való elmozdításra ítélte”.¹¹⁸ Zoványi felmentése jelentős vitát váltott ki a hazai közéletben. A korszak híres írója, Ady Endre például ezt írta:

„Szomorúan megrontott agyú emberek [...] Zoványi Jenőt igazságos Kálvin-kritikájáért majdnem földönfutóvá tették.”¹¹⁹

Ám ehhez hasonlóan alakult az újabb egyháztörténeti források alapján kidolgozott *Függelék* sorsa is. Az Egyetemes Konvent az 1909. április 22-én tartott ülésén fogadta el a Tiszáninneni Református Egyházkerület javaslatát, amely ekképpen hangzott: a „Warga-féle egyháztörténet III. kötetében Zoványitól való Függelék a könyvből eltávolítandó.”¹²⁰ A konventi határozatot oly módon hajtották végre, hogy a *Függelék*et kitepték a kötetekből a szétküldés előtt.¹²¹ A *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* így emlékezett meg erről 1909. szeptember 26-án:

hogy a Tiszáninneni helyett, a Dunamelléki Református Egyházkerület bírósága tárgyalta az ügyet. Ld. még: Tudósító: A Zoványi-ügy. In: *PEIL* LI. Új folyam (1908/44), 704. Tudósító: A Zoványi-ügy. In: *PEIL* LII. Új folyam (1909/20), 320.

¹¹⁷ „A bíróság a Zoványi ellen emelt vádakot csak részben találta igazoltaknak, s a mennyiben ilyeneknek találta is – bár Zoványi Jenő állításait és tanításait a lelkészképzés eminens érdekeivel és az egyháziassággal összeegyeztethetőeknek nem ítélte is –, olyanoknak minősítette, a melyek az ügy nevezett modern theologia határait nem lépik túl és a sárospataki akad. tanároknak biztosított tanszabadság mellett fegyelmileg nem büntethetők. Mindezeknek folytán Zoványi Jenőt nem büntethetőnek találván, őt állásába visszahelyezendőnek jelentette ki.” Tudósító: Ítélet Zoványi Jenő ügyében. In: *PEIL* LII. Új folyam (1909/43), 686. Az ítélettel kapcsolatban ld. Nagy Ferenc: Egy Esti levél. In: *PEIL* LII. Új folyam (1909/47), 740–741. A delegált bíróság ítéletére reagált: Márk Ferenc: *Kálvin János. Korrajz*. Hegedűs és Sándor, Debrecen 1909, 33 (1. jegyzet).

¹¹⁸ Tudósító: Ítélet a Zoványi-ügyben. In: *PEIL* LIII. Új folyam (1910/15), 236. Az ítélet indokolása azonban nagyon megkésett: Zoványi Jenő: Kérdés. In: *PEIL* LIII. Új folyam (1910/18), 282. Az ítélethez ld. Tudósító: A konventi bíróság ítélete a Zoványi ügyben. In: *PEIL* LIII. Új folyam (1910/20), 310–311. Zoványinak nem volt nyugdíj jogosultsága, ezért más térítésben részesült. Ld. Tudósító: A Tiszáninneni református egyházkerület közgyűléséről. In: *PEIL* LIII. Új folyam (1910/22), 346. Zoványi tanszéki helyére csupán egy ember, Marton János pályázott. Ld. Tudósító: Zoványi Jenő tanszéke. In: *PEIL* LIII. Új folyam (1910/38), 601. Később Zoványi perújítással élt: Tudósító: Zoványi Jenő perújítása. In: *PEIL* LIII. Új folyam (1910/44), 702. A Dunamelléki Református Egyházkerület bírósága 1911. május 16-án utasította el a perújítási kérelmet. Ld. Tudósító: A Zoványi-ügy. In: *PEIL* LIV. Új folyam (1911/21), 344. Később Zoványi mint „székesfővárosi levéltáros” intézett kérelmet az egyetemes Konventhez „lelkészi jellegének megtartása” végett. Ld. Custodius: A pesti ref. egyházmegye közgyűlése. In: *PEIL* LV. Új folyam (1912/15), 230–232. Kérelmét elfogadták. Custodius: A dunamelléki ref. egyházkerület közgyűlése. In: *PEIL* LV. Új folyam (1912/19), 293–295. Tanszékét az egyik liberális teológiai felfogású világi vezető pártfogására kapta vissza 1912-ben. Ld. Bucsay Mihály: *Memorandumok Zoványi Jenőről*, 364.

¹¹⁹ Ady Endre: Kálvin hívői térdepelnek. In: *Világ* I., 1911. szept. 3.

¹²⁰ Tudósító: Az egyetemes Konvent ülései. In: *PEIL* LII. Új folyam (1909/18), 277–278.

¹²¹ Kováts J. István: *Kálvin és Servet*. A Pápai Főiskola könyvnyomdája, Pápa 1911, 8 (3. jegyzet).

„Újabban megjelent művek. Warga–Zoványi: A keresztyén egyház története. III-dik kötet. A parochiális könyvtár első kiadványának harmadik darabja. A kötet a nagy port vert Zoványi-féle függelék nélkül bocsátott ki.”¹²²

Nem véletlen tehát, hogy az adományozó ezt írta a Debreceni Református Hittudományi Egyetem Egyháztörténeti Tanszékének állományában található kötet címlapjára:

„Könyvészeti ritkaság! Az eredeti, a később eltávolított Függelék is tartalmazó, kötet. Úgy van s éppen ezért sokszoros gond alatt tartandó (Révész Kálmáné 1908. április).”

A Zoványi-ügy elintézését, valamint a döntés végrehajtásának módját nemcsak dicsérő szavak érték. A Konvent eljárását ugyanis többen is keményen bírálták.¹²³ A megannyi kritikai hang közül érdemes idéznünk Kováts J. István pápai tanár szavait. Ő reálisan értékelt a vitát, és már 1908 novemberében ezt írta:

„Így történhetett meg az a különös eset, hogy bár a parochiális könyvtár eme kötete ott fekszik ezerszámra a Ráday-könyvtárban, és szigorúan vigyáznak, hogy senki se vihessen el belőlük, bár egy példány se került rendeltetési helyére: a lelkészi könyvtárak polczaira, mégis nemcsak a ref. lelkészek, de az egész ország, sőt a külföld is tudja immár, hogy mi van bennük.”¹²⁴

A Zoványi-ügynek számos olvasata lehetséges. De a vita legfontosabb következménye az volt, hogy jelentős pezsgést hozott az egyházi életben, és teológiai válaszlépésre kényszerítette a magyar református értelmiség képviselőit. Nem meglepő tehát, hogy az Országos Református Lelkészegyesület¹²⁵ már 1908 májusában döntött Révész Imre *Kálvin élete és a kálvinizmus* című munkájá-

¹²² Tudósító: Újabban megjelent művek. In: *PEIL* LII. Új folyam (1909/39), 622. A *Függelék*et maga Zoványi Jenő jelentette meg a *Kisebbségek a magyar protestantizmus története* című munkájában (Sárospatak, 1910). Ld. ehhez: Szerkesztő: Irodalom. In: *PEIL* LIII. Új folyam (1910/4), 58. A cikkben többek között ez olvasható: „Egyet azonban látni vélünk, és ez az, hogy Zoványi Jenő már most is higgadtabban ítél, mint ítélte a Függelék megírásakor.” Ld. uo. Zoványi művéhez Ld. még: Borbély István: Irodalmi értesítő. In: *Keresztény Magvető* XLV (1910/2), 115–116.

¹²³ „Én ugyan, részemről, az egészből nem is csináltam volna olyan nagy dolgot. Nem tépettem volna szét a kész kötetet. Nem hagytam volna a parochiális könyvtárt egy évre illetmény nélkül.” Ágodi: A Zoványi-ügy. In: *PEIL* LII. Új folyam (1909/21), 332. Ágodi cikkére reagál: Zoványi Jenő: Nyilatkozat. In: *PEIL* LII. Új folyam (1909/22), 350.

¹²⁴ Kováts J. István: A Servet-ügy aktái (I. rész). In: *PEIL* LI. Új folyam (1908/47), 743.

¹²⁵ Ld. újabbán: Bogárdi Szabó István: Kálvin és kálvinizmus-irányzatok Magyarországon, különös tekintettel a két világháború közötti egyház- és teológiatörténetben. In: Fazakas Sándor (szerk.): *Kálvin időszereplője. Tanulmányok Kálvin János teológiájának maradandó értékéről és magyarországi hatásáról*. Kálvin Kiadó, Budapest 2009, 338–349.

nak harmadik kiadásáról.¹²⁶ Ezért a mű ismételt kiadása ortodox hitvallásnak tekinthető a liberális korszakban.

Másodsorban a vita újabb lendületet adott a *Kálvin-fordítók Társasága* működésének is, amely megalakulásakor ezt a célt tűzte maga elé: magyar nyelven közkinccsé tenni a reformátor összes művét. Ebbe a nagyszabású teológiai-tudományos munkába kapcsolódott be Kováts J. István, a Budapesti Református Theológiai Akadémia későbbi tanára is,¹²⁷ aki két társával, Páger Imrével és Veress Jenővel karöltve arra vállalkozott, hogy a Szervét-ügyre vonatkozó iratok és akták lefordításával ad tudományos választ Zoványi Jenő támadásaira, és az így létrejött, kb. 4–500 oldalnyi terjedelmű munkát a jubileumi ünnepség alkalmára fogja megjelentetni.¹²⁸ A *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* már 1908 decemberétől közölte felvállalt munkájuk első gyümölcseit,¹²⁹ az összefoglaló mű (1909) azonban Kováts J. István munkája nyomán jelent meg,¹³⁰ ugyanis Veress Jenő végül Szervét harminc levelét fordította le.¹³¹

Kováts monografikus írása jelentős fordulatot hozott a genfi reformátor személyének hazai megítélésében, ugyanis a perre vonatkozó feljegyzések világossá tették, hogy Kálvin elsősorban „szakértőként” vett részt az eljárásban, ezért az ítélelhozatal tekintetében nem bírt közhatalmi befolyással. Kováts J. István munkájának időszerűségét vizsgálva, érdemes megjegyezni, hogy Kálvin születésének négyszázadik jubileuma tiszteletére jelent meg Gyenge János *Servet*

¹²⁶ Baltazár Dezső: Kálvin János. In: *DPL XXVIII* (1908/19), 290–291. Kálvin emléke és a Ref. Lelkészegetesület. In: *DPL XXVIII* (1908/19), 297–298. „A Kálvin-jubileum ügyét Ferenczy Gyula referálta, és elhatározta a kongresszus a jövő genfi ünnepségen bizottsággal való képviseltetést, Révész Imre *Kálvin életének új kiadását és új népszerű Kálvin-életrajz kiadását.*” Ld. Veress Jenő: Az Országos Református Lelkészegetesület második kongresszusa. In: *PEIL LI. Új folyam* (1908/40), (633–635), 635. A harmadik kiadáshoz ld. Magyar Balázs Dávid: Kálvin János noyoni fogsága. Egy hibás életrajzi adat nyomában. In: *Mediárium. Kommunikáció – Egyház – Társadalom III* (2009/3–4), 34–48. Az ORLE működéséhez ld. még: Tudósító: Az ORLE választmányi ülése. In: *PEIL LI. Új folyam* (1908/15), 231–234. Baltazár Dezső: Elnöki megnyitó az ORLE 1908. szeptember 28.-iki gyűlésén. In: *PEIL LI. Új folyam* (1908/40), 631–633.

¹²⁷ Bucsay Mihály – Pap László (szerk.): *A Budapesti Református Theológiai Akadémia története 1855–1955*. Református Egyetemes Konvent Sajtóosztálya, Budapest 1955, 113–136.

¹²⁸ „Mi hármásban vállalkoztunk arra, hogy Zoványi Jenő támadásaira tudományos válaszul a Servet-ügyre vonatkozó iratokat és aktákat lefordítjuk magyar nyelvre. Az anyag törzsét Kálvin eme munkájának, a *Defensio orthodoxa*nek fordítása képezi. Ezt a részt Páger Imre dr. vállalta magára. Servetnek Kálvinhoz írt harmincz levelét [...] Veress Jenő fordítja. A vienne-i és a genfi pörnek ó-francia, ó-német és részben latin nyelvű aktáit [...] e sorok írója fordítja.” Kováts J. István: A Servet-ügy aktái (II. rész). In: *PEIL LI. Új folyam* (1908/48), (762–764) 764.

¹²⁹ Kováts J. István: A Servet-ügy aktái (III. rész). In: *PEIL LI. Új folyam* (1908/50), 794–795; (IV. rész) uo. (1908/51), 806–807; (V. rész) LII. Új folyam (1909/1), 7–8; (VI. rész) uo. (1909/3), 36–37; (VII. rész) uo. (1909/5), 69–70; (VIII. rész) uo. (1909/8), 115–116; (IX. rész) uo. (1909/10), 147–148.

¹³⁰ Kováts J. István: *A Servet-pör aktái*. A Magyar Kálvin-fordítók Társaságának kiadása, Pápa 1909.

¹³¹ Veress Jenő: *Servet Mihály harminc levele Kálvin Jánoshoz*. A Magyar Kálvin-fordítók Társaságának kiadása, Pápa 1910.

Mihály pöre és Kálvin viszonya abboz című munkája is,¹³² amely sajnálatos módon a „sokat ígérő előszó ellenére” – hangsúlyozza a könyv recenziója, Kováts J. István – „az eredeti források ismerete nélkül született meg”.¹³³ Nem meglepő, hogy a recenzens később önálló monográfiát adott ki *Kálvin és Servet* címmel.¹³⁴

Mindemellett azt is meg kell említenünk, hogy az eleven kálvinista tudattal rendelkező és azt ápoló magyar reformátusság számára különösen fontos lett, hogy a reformáció Genfben felállítandó emlékművén legalább egy jeles személyiséggel képviseltesse magát. Ennek érdekében mindenütt közadakozásra szólították fel a híveket.¹³⁵ Viszont a „sors iróniája” az volt, hogy a *Debreceni Protestáns Lap* szerkesztősége 1908. május 30-án arról tájékoztatta az olvasóközönséget, hogy Zoványi Jenő is hozzájárult a Kálvin-emlékhez. Adományát az alábbi sorok kíséretében küldte el:

„Annak igazolásául, hogy nem a kegyelet és tisztelet hiánya, hanem egyedül a történetíró legfőbb kötelessége: az igazságszeretet vezérelt Kálvinról szóló írásomban, felajánlom emlékére ezt az összeget, amit írói díjul kaptam a vele foglalkozó két oldalnyi részletért.”¹³⁶

Egyházunk közadakozása sikerre vezetett, és a Genfben felállított emlékmű jobb szárnyán Bocskai István is helyet kapott. A 1909. július 2–10. között tartott jubileumi genfi ünnepségekre ellátogató magyar delegáció vezetői¹³⁷ pedig minden erőfeszítést megtettek annak érdekében, hogy hazánkba látogasson a kor legkiválóbb Kálvin-kutatója, Emile Doumergue. A montaubani professzor magyarországi körútjáról szóló hazai¹³⁸ és nemzet-

¹³² Gyenge János: *Servet Mihály pöre és Kálvin viszonya abboz*. Hornyánszky Viktor, Budapest 1909.

¹³³ Kováts J. István szerint Gyenge János Kálvin műveinek ismerete nélkül vállalkozott a nagy mű megírására. Ld. Kováts J. István: Könyvismertetés (*Servet Mihály pöre és Kálvin viszonya abboz*). In: *Protestáns Szemle* XXI (1909/1–10), 216–218. „A Gyenge János műve nem okmánygyűjtemény, hanem rendszeres dolgozat.” Szerkesztő: Servet és Kálvin. In: *DPL* XXIX (1909/7), 80.

¹³⁴ Kováts J. István: *Kálvin és Servet*. A Magyar Kálvin-fordítók Társaságának kiadása, Pápa 1911.

¹³⁵ Jó példa erre: Kováts J. István: Hol késünk? In: *PEIL* LI. Új folyam (1908/19), 289–290. Ferenczy Gyula: Felhívás. In: *DPL* XXVIII (1908/22), 343. Baksay Sándor: A Kálvin emlék és a dunántúli egyházkerület. In: *DPL* XXVIII (1908/37), 578–579. = uő: Készülődés a Kálvin-jubileumra. In: *PEIL* LI. Új folyam (1908/37), 583.

¹³⁶ A Kálvin emlék. In: *DPL* XXVIII (1908/22), 345.

¹³⁷ B. Pap István: A genfi út. In: *PEIL* LII. Új folyam (1909/26), 408–409. Kováts J. István: A genfi ünnepek tanulságai. In: *PEIL* LII. Új folyam (1909/29), 474–475. A genfi út és a jubileumi ünnepek. In: *PEIL* LII. Új folyam (1909/29), 475–480. Tari Imre: A genfi ítélete a Kálvin-jubileumon megjelent magyarokról. In: *PEIL* LII. Új folyam (1909/31), 508–509. Legbővebben ír erről B. Papp István – Kováts J. István: *Kálvin jubileumi Emlékkönyv. A magyarok genfi útja*. A Kálvin-szövetség kiadása, Budapest 1910.

¹³⁸ „Emil Doumergue, a montaubani szabad theol. fakultás igazgatója, Kálvin életének nagyhírű történetírója, amint a genfi Kálvin-ünnepélyek alkalmával jelezte is, e hó végén hazánkba jön, hogy a magyar református egyházzal, annak viszonyaival, intézményeivel és vezető köreivel közelebről megismerkedjék. Erre vonatkozó elhatározását már tudatta is dr. Antal Géza, pápai, theol. tanárral. A kiváló férfiú hozzánk jövele felett előre is örvendünk. Igen

közi¹³⁹ beszámolók legfontosabb üzenete pedig ez volt: Kálvin János egyház- és társadalomformáló szolgálatának emlékezete áthatja a magyarországi reformátusságot, amely egy emberként utasította vissza a genfi reformátor személyét és hitelveit lekicsinylő kalandor eszméket.

Összegzés

A genfi reformátor életéről, valamint egyház- és társadalomformáló szolgálatáról megemlékező különféle cikkek, tanulmányok, könyvfejezetek és monográfiák vizsgálata alapján az donborodik ki, hogy 1842 és 1908 között mennyire ellentmondásos volt Kálvin megítélése Szervét Mihály kivégzésének ügyében. A dolgozat által bemutatott, többségében 19. századi dokumentumok alapján a reformátor személyének hitvalló (ortodox) és liberális értékelése rajzolódik ki. Az előbbi irányzat képviselői (Révész Imre, Balogh Ferenc, Jancsó Sándor) ártatlannak találták Kálvint és fellépését Szervét máglyahalála tekintetében, viszont azt hangsúlyozták, hogy a halálos ítélet végrehajtása nem volt méltó a protestantizmus és a genfi reformátor teológiájának szellemiségéhez. Ezzel ellentétben a liberális felfogású egyháztörténészek (Szilágyi Ferenc, Szász Károly, Warga Lajos, Zoványi Jenő) szerint a reformátor valójában Genf városának könyörtelen lelki zsarnoka volt, aki a tudomány és szellem szabadságának teljes letörésével kívánta érvényesíteni a maga hatalmát. Szervét tehát Kálvin „korlátlan uralkodásra vágyó lelkületének” esett áldozatul. Vagy mégsem?!

A Szervét-per aktái azt bizonyítják Kováts J. István magyar nyelvű fordításának köszönhetően, hogy a spanyol orvos elleni halálos ítélet korántsem volt Kálvin és a genfi *Konzisztórium* törvényeskedő fellépésének eredménye. Ugyanis a büntetőeljárás lefolytatásában, valamint az ítélethozatalban a város legnagyobb hatalmi befolyással rendelkező testülete, a Kistanács (Petit Conseil) rendelkezett döntési kompetenciával, amelynek tagjai azonban a reformátor ellenségei, a libertinek közül kerültek ki. Így Kálvin aligha befolyásolhatta a testület működését. Végezetül pedig az egyháztanács közhatalmi jogosítványai nem is terjedtek ki a büntetőügyekre, de még a kiközösítésre sem. Az *Ordonnances Ecclésiastiques* (1541) szabálygyűjteményében ezt áll:

óhajtánánk azonban, hogy egyházi és iskolai köreink és vezető férfiaink részéről olyan fogadtatásban és útmutatásban részesüljön, a mely őt nemcsak méltán megilleti, de a mely azt a jó benyomást, a melyet a genfi szereplés egyházunk iránt keltett, még inkább megerősítse.” Egyház. In: *PEIL* LII. Új folyam (1909/38), 605. „Megjelent a nagygyűlésen Kálvin világhírű tudós életírója, Doumergue Emil, a montaubani theologia dékánja is, ki most a magyar ref. egyház megismerése és a külfölddel való megismertetése végett pár hetet hazánkban tölt.” Veress Jenő: Az Országos Református Lelkészegyesület III. kongresszusa. In: *PEIL* LII. Új folyam (1909/40), 631–632. Doumergue, Emil: Visszaemlékezés és köszönet. In: *PEIL* LII. Új folyam (1909/44), 692–694. Tari Imre: Külföldi hangok rólunk. *PEIL* LII. Új folyam (1909/47), 746–747. Pálóczi Horváth Zoltán: Protestáns Szövetség. In: *PEIL* LII. Új folyam (1909/52), 825–827.

¹³⁹ Doumergue, Emil: *La Hongrie Calviniste*. Société D’Édition de Toulouse, Toulouse 1912.

„A lelkipásztoroknak semmi szerepük ne legyen a polgári és büntető igazságszolgáltatásban, és csupán az Isten Igéjének lelki kardjával hadakozzanak [...], és a Konzisztórium semmiben sem csorbítsa a hatóság tekintélyét és igazságszolgáltatási jogát.”¹⁴⁰

E jogszabály gyakorlati megvalósulását mi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy 1553-ban, Szervét kivégzésének évében a genfi tanács és a Konzisztórium éppen a kiközösítés hatalmi jogosítványáról folytatott élénk vitát Berthelier Philibert ügyében, és ez akkor még a városi tanács javára dőlt el.¹⁴¹

Felhasznált irodalom

Kéziratok

- Balogh Ferenc: *Londoni Napló*. (Kézirat. Balogh Ferenc hagyatéka a Debreceni Egyetem Egyetemi és Nemzeti Könyvtár Kézirattárában, Ms 28/2-es jelzettel.)
Révész Imre (id.): *Levél Pethő Bálinthoz és Hegedűs Lászlóhoz*. (Kézirat. Id. Révész Imre hagyatéka a Tiszántúli Református Egyházkerületi Levéltárban, I.25b. jelzet.)

Könyvek, tanulmányok és cikkek:

- Ady Endre: Kálvin hívői térdepelnek. In: *Világ* I., 1911. szeptember 3.
Ágodi: A Zoványi-ügy. In: *PEIL* LII. Új folyam (1909/21), 332.
Ballagi Mór: *Emlékezés Révész Imre levelező tag felett*. Magyar Tudományos Akadémia kiadása, Budapest 1882.
Balogh Ferenc: A Magyar Protestáns Irodalmi Társaság megalakulása. In: *PEIL* XXXII. Új folyam (1889/13), 117–118.
Balogh Ferenc: A pozsonyi ág. hitv. hittanárok támadása a református egyház és Kálvin ellen. In: *SRL* IV (1908/44), 469–470.
Balogh Ferenc: Kálvin János szócikk. In: *Pallas Nagy Lexikona*. X. kötet, Pallas Irodalmi és Nyomdai Részvénytársaság, Budapest 1894, 73–75.
Balogh Ferenc: *Keresztény egyháztörténelem*. IV. füzet. Ifj. Csáthy Károly kiadása, Debrecen 1882.
Balogh Ferencz: *Kellő világítás Kanyaró Ferencz unitárius történetéhez*. Telegdi K. L. kiadója, Debrecen 1892.

¹⁴⁰ Nagy Sándor Béla: Kálvin egyházkormányzati alapelvei a gyakorlatban. Különös tekintettel a genfi egyház 1541. évi ordonnance-ára. In: *Theológiai Szemle* III (1959/9–10), (327–341) 335.

¹⁴¹ „1553. szeptember 15-én zajlott a vita Kálvin és a Kistanács között az exkommunikáció kérdésében. Kálvin nehéz helyzetben volt. Ez a téma nem igazán tartozott Servet peréhez. Ez a genfi Tanács és Kálvin vitája volt.” Szombathy Gyula: Kálvin János és Szervét Mihály. In: *Theológiai Szemle* LII (2009/4), (201–213) 207. Az úrvacsorától való eltiltást (*excommunicatio minor*) és az egyháztagság megszüntetését (*excommunicatio major*) mint fegyelmező eszközt Kálvinnak később (1555) sikerült kivennie a Magisztrátus kezéből. Vö. Buzogány Dezső: Kálvin állam- és társadalomszemlélete. In: *Magyar Tudomány* CLXXI (2010/2), (135–151) 145. Az úrvacsorától való eltiltás jogát Kálvinnak csak 1555-ben sikerült kivennie a városi tanács kezéből, és létrehozni egy, a Magisztrátustól független egyházfegyelemi modellt. Ld. Köhler, Walter: *Zürcher Ebegericht und Genfer Konsistorium*. Band 2. Verlag von M. Heinsius Nachfolger, Leipzig 1942, 505–652.

- Baltazár Dezső: Kálvin János. In: *DPL XXVIII* (1908/19), 290–291.
- Baráth Béla Levente: *Hegymegi Kiss Áron Tiszántúl millennium kori püspöke: Egy 19. századi református egyházkormányzó életútjának ismertetése*. Helikon Kiadó, Budapest 2012.
- B. Papp István – Kováts J. István: *Kálvin jubileumi Emlékkönyv. A magyarok genfi útja*. A Kálvin-szövetség kiadása, Budapest 1910.
- Benedict, Philip: Un roi, une loi, deux fois: parameters for the history of Catholic-Reformed co-existence in France 1555–1685. In: Grell, Ole Peter – Scribner, Bob (ed.): *Tolerance and Intolerance in the European Reformation*. Cambridge University Press, Cambridge 1996, 65–94.
- Bogárdi Szabó István: Kálvin és kálvinizmus-irányzatok Magyarországon, különös tekintettel a két világháború közötti egyház- és teológiatörténetben. In: Fazakas Sándor (szerk.): *Kálvin időszerepése. Tanulmányok Kálvin János teológiájának maradandó értékéről és magyarországi hatásáról*. Kálvin Kiadó, Budapest 2009, 338–349.
- Bucsay Mihály: Megemlékezés Zoványi Jenőről (1865. 09. 11. – 1958. 07. 24.) In: *Theológiai Szemle* II. Új folyam (1958/4), 363–365.
- Bucsay Mihály – Pap László (szerk.): *A Budapesti Református Theológiai Akadémia története 1855–1955*. Református Egyetemes Konvent Sajtóosztálya, Budapest 1955.
- Budai János: *Kálvin élete*. Hornyánszky Viktor kiadása, Pest [1896], 76–81.
- Buzogány Dezső: Kálvin állam- és társadalomszemlélete. In: *Magyar Tudomány* CLXXI (2010/2), 135–151.
- Csohány János: Kálvin halálának három évszázados emlékünnepe a két magyar hazában. In: Márkus Mihály–Karasszony István: *Honnan – hová? Kálvin-konferencia. Balatonfüred, 1995. április 4–6*. Ráday Kiadó, Budapest 1996, 85–95.
- Davis, Thomas J.: Az intolerancia megtestesítője: Kálvin János a 19. századi történelemkönyvekben. In: *Sárospataki Füzetek* XI (2007/1), 54–70.
- Farkas József: Könyvismertetés (I. rész). In: *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* VII. Új folyam (1864/18), 555–558; (II. rész) uo. VII. Új folyam (1864/19), 591–597.
- Farkas József: Servet Mihály. In: *Pallas Nagy Lexikona*. XIV. kötet, Pallas Irodalmi és Nyomdai Részvénytársaság, Budapest 1897, 1069–1070.
- Fáy András: *Óramutató*. [k. n.], Pest 1842.
- Fehér Péter: Főiskolai ünnepély. In: *Kecskeméti Kálvin-ünnepély, mely a Reform. Főiskolában és templomban az 1864-ki Május 27-kén és Junius 5-kén tartatott*. Kecskeméti nyomda, Kecskemét 1864.
- G.: A Zoványi-ügy és a sárospataki főiskola. In: *Pesti Hírlap* XXX (1908/253), 11–12.
- Gaál, Botond: “Calvin’s Truth” and “Hungarian Religion”: Remembering a Reformer. In: Niet, Johan – Paul, Herman – Wallet, Bart (ed.): *Sober, Strict, and Scriptural Collective Memories of John Calvin, 1800–2000*. Brill Publishing, Leiden 2009, 108–120.
- Gaál Botond: Kálvin vonások a magyarok lelki arcán. In: *Confessio* XXXII (2009/1), 66–95.
- Gyenge János: A genfi Kálvin emlék (I. rész). In: *DPL XXVIII* (1908/16), 243–244; (II. rész) uo. (1908/19), 291–292.
- Gyenge János: *Servet Mihály pöre és Kálvin viszonya abboz*. Hornyánszky Viktor, Budapest 1909.
- H.: Könyvismertetés (Ballagi: Tájékozás a theologia mezején). In: *PEIL* V. Új folyam (1862/45), 1443–1457.
- H. I.: Protestáció a gondolatszabadság megtámadtatása ellen. In: *PEIL* LI. Új folyam (1908/35), 553–554.

- Heiszler József: Emlékbeszéd Kálvin János halálának háromszázados emlékűnépén. In: *Sárospataki Füzetek* VII (1864) 531–554.
- Jancsó Sándor: *Kálvin János élete és egyházpolitikája*. Baldi Károly könyvkereskedése, Nagyenyed 1894.
- Jelsma, Auke: *Frontiers of the Reformation. Dissidence and Orthodoxy in Sixteenth-Century Europe*. Ashgate Publishing Co., Aldershot 1998.
- Kálvinista: Legyünk igazságosak. Tiszteletteljes indítvány a főtiszt. egyetemes Konventhez a Warga–Zoványi-féle Egyháztörténelem ügyében. In: *DPL* XXVIII (1908/22), 341–342.
- Kanyaró Ferenc: *Unitáriusok Magyarországon, tekintettel az unitarismus általános történetére*. Lehmann és Baldi, Kolozsvár 1891, 26–37.
- Kanyaró Ferenc: *Unitárius történetírás: Servet és Kálvin*. Ajtai K. Albert könyvnyomdája, Kolozsvár 1895.
- Kanyaró Ferenc: Unitárius történetírás és kálvinorthodoxia (I. rész). In: *Keresztény Magvető* XXVII (1892/5), 270–286; (II. rész) uo. XXVII (1892/6), 351–360; (III. rész) uo. XXVIII (1893/1), 49–57; (IV. rész) uo. XXVIII (1893/3), 170–178; (V. rész) XXVIII (1893/4), 225–240; (VI. rész) uo. XXVIII (1893/5), 283–295; (VII. rész) uo. XXIX (1894/2), 96–122; (VIII. rész) uo. XXIX (1894/4), 222–236; (IX. rész) uo. XXIX (1894/5), 271–285; (X. rész) uo. XXX (1895/1), 27–44; (XI. rész) uo. XXX (1895/3), 156–170.
- Kempff, David.: *A Bibliography of Calviniana* (1959–1974). Institute for Reformational Studies, Transvaal 1983.
- Kenessey Béla: Unitáriusok Magyarországon (könyvismertetés). In: *Protestáns Szemle* III. (1891), 606–614.
- Kis János: Kálvin János életrajza. In: uő (szerk.): *Kálvin János halálának három évszázados emlék ünnepén Pápán 1864. május 29-én mondott beszédek*. Pápai Ref. Főiskola, Pápa 1864.
- Kovács Ábrahám: Ballagi Mór és a Skót Misszió: megtérés, áttérés vagy kitérés? Egy liberális protestáns zsidó életútjának kezdete. In: *Confessio* XXX (2007/3), 110–125.
- Kovács Ábrahám: *Hitvédelem és Egyháziasság. A debreceni új ortodoxia vitája a liberális teológiával*. L' Harmattan Kiadó, Budapest 2010.
- Kovács J. István: *A Servet-pör aktái*. A Magyar Kálvin-fordítók Társaságának kiadása, Pápa 1909.
- Kovács J. István: A Servet-ügy aktái (I. rész). In: *PEIL* LI. Új folyam (1908/47), 743; (II. rész) uo. (1908/48), 762–764; (III. rész) uo. (1908/50), 794–795; (IV. rész) uo. (1908/51), 806–807; (V. rész) LII. Új folyam (1909/1), 7–8; (VI. rész) uo. (1909/3), 36–37; (VII. rész) uo. (1909/5), 69–70; (VIII. rész) uo. (1909/8), 115–116; (IX. rész) uo. (1909/10), 147–148.
- Kovács J. István: *Kálvin és Servet*. A Magyar Kálvin-fordítók kiadása, Pápa 1911.
- Kovács J. István: Könyvismertetés (Servet Mihály pöre és Kálvin viszonya ahhoz). In: *Protestáns Szemle* XXI. (1909/1–10), 216–218.
- Köhler, Walter: *Zürcher Ehegericht und Genfer Konsistorium*. Band 2., Verlag von M. Heinsius Nachfolger, Leipzig 1942.
- König Tivadar: *Kálvin. Történeti regény*. I–II. kötet, [k. n.], Pest 1863.
- Magyar Balázs Dávid: Kálvin János noyoni fogsága. Egy hibás életrajzi adat nyomában. In: *Mediárium. Kommunikáció – Egyház – Társadalom* III (2009/3–4), 34–48.

- Magyar Balázs Dávid: „Könyv kell hát, hadd ismerjük meg Kálvin nagy szellemét?” Révész Imre Kálvin életrajzának keletkezése, kiadása és recepciója. In: *Református Szemle* CV (2012/2), 176–197.
- Marczali Henrik: *A reformatio kora*. Szerk. uő. Nagy Képes Világtörténet VII. Franklin Társulat – Révai Testvérek kiadása, Budapest [1898–1905].
- Marczali Henrik: *Az újkor története*. Szerk. Ribáry Ferenc. Világtörténelem VI. Mehner Vilmos kiadása, Budapest 1883.
- Márk Ferenc: *Kálvin János. Korrajz*. Hegedűs és Sándor, Debrecen 1909.
- Márkus Jenő: *A liberális szellem a magyar református egyházban*. Kálvin Kiadó, Budapest 2005, 69–105.
- Márkus Mihály: Liberalizmus és újortodoxia. In: Bartha Tibor – Makkai László (szerk.): *Tanulmányok a Magyar Református Egyház 1867 és 1978 közötti történetéből*. Studia et Acta Ecclesiastica V. Magyarországi Református Egyházi Zsinat Sajtóosztálya, Budapest 1983, 156–189.
- Masznyik Endre (szerk.): *Protestáció a gondolat szabadság ellen. Az akadémiai tanárok 1908. július 8-iki értekezletének jegyzőkönyve*. Hornyánszky Aladár, [h. n.] 1908.
- McGrath, Alister E.: *Kálvin. A nyugati kultúra formálódása*. Osiris Kiadó, Budapest 2001.
- McNeill, John T.: Fifty years of Calvin Study (1918–1968). In: Walker, Williston: *John Calvin. The Organiser of Reformed Protestantism*. Schocken Books, New York 1969, xvii–lxxvii.
- Nagy Júlia: A Sárospataki Református Lapok: a Sárospataki Református Főiskola kulturális és tudományos hetilapja. In: *Magyar Könyvszemle* CXIV (1998/2), 125–135.
- Nagy Sándor Béla: Kálvin egyházkormányzati alapelvei a gyakorlatban. Különös tekintettel a genfi egyház 1541. évi ordonnance-aira. In: *Theológiai Szemle* III (1959/9–10), 327–341.
- Niesel, Wilhelm: *Calvin-bibliographie* (1901–1959). Chr. Kaiser Verlag, München 1961.
- Ötvös László: *Balogh Ferenc életműve*. Református Zsinati Iroda Tanulmányi Osztálya, Debrecen 1997.
- Papp József: Hazai előkészületek Kálvin születésének négyszázados emlékünnepeére. In: *SRL* IV (1908/29), 310–311.
- Papp József: Kínos helyzet. In: *SRL* IV (1908/24), 250–251.
- Papp József: Őszi gyűlések előtt. *SRL* IV (1908/34), 358–359.
- Radácsi György: Könyvismertetés (Warga-féle egyháztörténet). In: *Sárospataki Lapok* I (1882/3), 42–43.
- Recenzens: A Warga-féle egyháztörténet revideált kiadása (I. rész). In: *SRL* IV (1908/25), 266–267; (II. rész) uo. (1908/26), 277–278; (III. rész) uo. (1908/28), 301–302.
- Referens: A ref. egyetemes Konvent rendkívüli ülése. In: *PEIL* LI. Új folyam (1908/27), 418–421.
- Révész Imre: *Kálvin élete és a kálvinizmus*. Osterlamm Károly kiadása, Pest 1864.
- Révész Imre: Néhány szó Kálvinról. In: *PEIL* VII. Új folyam (1864/22), 687–690.
- Révész Imre: Történelmi tájékozás Kálvin és a kálvinizmus ügyében (I–IX. rész). In: *PEIL* VII (1864/29), 917–921; (1864/30), 947–950; (1864/31), 986–991; (1864/32), 1012–1015; (1864/33), 1049–1051; (1864/34), 1080–1085; (1864/35), 1117–1120; (1864/36), 1155–1158; (1864/37), 1177–1185.
- Révész Imre (íjf.): *Révész Imre élete 1826–1881*. Debreceni Református Egyház kiadása, Debrecen 1926.

- Révész Imre (írf.): Kálvin-rágalmak. In: *Protestáns Szemle* XXIV (1914/1–10 füzet), 37–60.
- Révész Kálmán: Kálvin legújabb méltatója. In: *Sárospataki Református Lapok* IV (1908/ 32), 337–339.
- Révész Kálmán: Unitárius történetírás. In: *Dunántúli Protestáns Lap* II (1891/14), 209–219.
- Révész Kálmán: *Unitárius történetírás: néhány megjegyzés Kanyaró Ferencz „Unitáriusok Magyarországon” című munkájára.* [k. n.], Pápa 1891.
- Révész Kálmán: *Unitárius történetírás legújabb remeke. Néhány megjegyzés Kanyaró Ferenc Unitárius történetírás és kálvinorthodoxia című munkájára.* Csokonai Nyomda és Kiadó Részvény-társaság nyomása, Debrecen 1895.
- Selderhuis, Herman J. (ed.): *The Calvin Handbook.* William B. Eerdmans Publishing Co., Grand Rapids 2009.
- Szász Károly: Kálvin. In: *Budapesti Szemle* VI (1878/33–34), 209–245.
- Szekeres Mihály: Kálvin ünnep a Dunántúli H. Hitv. Egyházkerületben. In: *PEIL* VII (1864/19), 597–598.
- Szekeres Mihály: Kálvin-ünnep és kerületi gyűlés Pápán. In: *PEIL* VII. Új folyam (1864/25), 796–800.
- Szerkesztő: A Harnack levele Zoványihoz és a tanulságok. In: *DPL* XXVIII (1908/26), 407–408.
- Szerkesztő: A Pesti Hírlap újabb támadása a Sárospataki Főiskola ellen. In: *SRL* IV (1908/43), 459–460.
- Szerkesztő: A Zoványi–Kálvin ügyről. In: *SRL* IV (1908/20), 210.
- Szerkesztő: A Zoványi-ügyben. In: *SRL* IV (1908/47), 504–505.
- Szerkesztő: Kálvin a történelem ítélőszéke előtt (I. rész). In: *SRL* IV (1908/23), 242–244; (II. rész). uo. (1908/24), 253–254; (III. rész) uo. (1908/25), 263–266; (IV. rész) uo. (1908/26), 276–277; (V. rész) uo. (1908/27), 288–290; (VI. rész) uo. (1908/30), 321–323; (VII. rész) uo. (1908/31), 330–331; (VIII. rész) uo. (1908/33), 352–353; (IX. rész) uo. (1908/34), 360–362; (X. rész) uo. (1908/35), 373–374; (XI. rész) uo. (1908/36), 382–383; (XII. rész) uo. (1908/37), 392–395; (XIII. rész) uo. (1908/38), 404–406.
- Szerkesztő: Tiltakozás a s. főisk. meghurcoltatása és a sajtóterrorizmus ellen. In: *SRL* IV (1908/45), 477–479.
- Szilágyi Ferenc: Calvin és Servet (I. rész). In: *PEIL* VII. Új folyam (1864/25), 785–791.; (II. rész) uo. VII (1864/26), 817–824.
- Szilágyi Ferenc: Még egyszer Calvin ünnepély. In: *PEIL* VII. Új folyam (1864/20), 616–621.
- Szombathy Gyula: Kálvin János és Szervét Mihály. In: *Theológiai Szemle* LII. (2009/4), 201–213.
- Thelemann Ottó: *Kálvin élete.* Hornyánszky Viktor kiadása, Pest 1871.
- Tollin Henrik: *Servét Mihály jellemrajza.* [k. n.], Kolozsvár 1878.
- Tudósító: A főiskolai igazgatótanács javaslata a Zoványi-ügyben az Egyházkerülethez. In: *SRL* IV (1908/39), 420–421.
- Tudósító: A konventi bíróság ítélete a Zoványi ügyben. In: *PEIL* LIII. Új folyam (1910/20), 310–311.
- Tudósító: A magyar ref. egyetemes Konvent Kálvin emlékének. In: *SRL* IV (1908/27), 286–287.
- Tudósító: A Protestáns Irodalmi Társaság mart. 24-ki közgyűlése. In: *Keresztény Magvető* XXIV (1889/2), 122–127.

- Tudósító: A református egyetemes Konventről (I. rész). In: *PEIL* LI. Új folyam (1908/17), 261–263.; (II. rész) uo. (1908/18), 277–280.
- Tudósító: A református Konventről. In: *SRL* IV (1908/19), 194–196.
- Tudósító: A református Konventről. In: *SRL* IV (1908/27), 290–292.
- Tudósító: A tiszáninneni egyházkerület lelkészi könyvtár-bizottságának véleményes javaslat a Warga–Zoványi-féle Ker. Egyháztörténet III. kötetéről. In: *SRL* IV (1908/22), 230.
- Tudósító: A tiszáninneni ref. Egyházkerület őszi közgyűlése. In: *Pesti Hírlap* XXX (1908/228), 14.
- Tudósító: A tiszáninneni ref. Egyházkerület tavaszi közgyűlése. In: *SRL* IV (1908/21), 218–219.
- Tudósító: A tiszáninneni ref. Egyházkerület folyó évi őszi közgyűlése. In: *SRL* IV (1908/39), 421–424.
- Tudósító: A Zoványi-ügy. In: *PEIL* LI. Új folyam (1908/44), 704.
- Tudósító: A Zoványi-ügy. In: *PEIL* LII. Új folyam (1909/20), 320.
- Tudósító: A Zoványi-ügy. In: *PEIL* LIV. Új folyam (1911/21), 344.
- Tudósító: Bíróköldés Zoványi legújabb fegyelmi ügyében. In: *SRL* IV (1908/44), 473–474.
- Tudósító: Egyházkerületi gyűlések. In: *PEIL* LI. Új folyam (1908/22), 347–348.
- Tudósító: Egyházkerületi gyűlések. In: *PEIL* LI. Új folyam (1908/39), 620.
- Tudósító: Ítélet a Zoványi Jenő ügyében. In: *PEIL* LII. Új folyam (1909/43), 686.
- Tudósító: Ítélet a Zoványi-ügyben. In: *PEIL* LIII. Új folyam (1910/15), 236.
- Tudósító: Ülészett a Parokhiális Könyvtárbizottság. In: *PEIL* LI. Új folyam (1908/19), 298.
- Tudósító: Zoványi Jenő perújítása. In: *PEIL* LIII. Új folyam (1910/44), 702.
- Tudósító: Zoványi Jenő tanszéke. In: *PEIL* LIII. Új folyam (1910/38), 601.
- Vándor: Kálvin. In: *Debreceni Protestáns Lap* XXVIII (1908/19), 289.
- Veress Jenő: *Servet Mihály harminc levele Kálvin Jánoshoz*. A Magyar Kálvin-fordítók Társaságának kiadása, Pápa 1910.
- Warga Lajos: *A keresztényen egyház történelme*. I–II. kötet. Steinfeld Béla kiadása, Sárospatak 1880–1884.
- Warga Lajos: *Keresztényen egyháztörténelem*. I–II. kötet. Steinfeld Béla kiadása, Sárospatak 1870–1876.
- [Z. Bodola Sámuel]: Kolozsváron Egyházi Beszéd a Kálvin halála emlékére és evvel összekötve az erdélyi ev. ref. anyaszentegyház közzsínatján, Kolozsvárt. Jún 5–8. [k. n.], Kolozsvár 1864.
- Zoványi Jenő: *A magyarországi protestantizmus története 1895-ig*. II. kötet. Attraktor Kiadó, Gödöllő 2004.
- Zoványi Jenő: *A Warga–Zoványi-ügy fehérlagosító irata*. László-nyomda, Miskolc 1908.
- Zoványi Jenő: Cikkek a „*Theológiai Lexikon*” részére a *Magyarországi protestantizmus történetéből*. [k. n.], Budapest 1940.
- Zoványi Jenő: Függelék. In: Warga Lajos: *A keresztényen egyház történelme*. Szerk. Antal Géza. Református Egyházi Könyvtár III. A Magyar Református Egyház kiadása, Sárospatak 1908, 728–738.
- Zoványi Jenő: *Kiseb dolgozatok a magyar protestantizmus története* című munkájában. [k. n.], Sárospatak 1910.

- Zoványi Jenő: Levél Antal Gézához, az országos Parokhiális Könyvtár-bizottság előadó-jához. In: *DPL XXVIII* (1908/18), 295–287.
- Zoványi Jenő: *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon*. A Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, Budapest ³1977.
- Zoványi Jenő: Nyilatkozat. In: *PEIL* LII. Új folyam (1909/22), 350.
- Zoványi Jenő: *Theológiai ismeretek tára*. II. kötet. [k. n.], Mezőtúr 1898, 219–223.
- Zoványi Jenő: Tudomásul. In: *DPL XXVIII* (1908/22), 345.
- Zoványi Jenő: Unitáriusok Magyarországon (könyvismertetés). In: *Századok* XXV (1891), 668–672.